

Sociaal en Cultureel Planbureau

J.G.F. Merens

Rijswijk, december 1995

Interimrapportage

Allochtone ouderen

INHOUD

VOORWOORD	5
1 INLEIDING	7
2 DEMOGRAFISCHE GEGEVENS	9
2.1 Huidige en toekomstige omvang allochtone ouderen	9
2.2 Verblijfsduur, migratiemotieven en remigratie	10
2.3 Kenmerken van huishoudens van allochtone ouderen	13
Noot	15
3 ONDERWIJS EN TAALBEHEERSING	16
3.1 Opleidingsniveau	16
3.2 Cursussen	18
3.3 Nederlandse-taalbeheersing	18
4 ARBEID	19
4.1 Beroepsdeelname	19
4.2 Niet-actieven	20
4.3 Werklozen	20
4.4 Kenmerken van de werkenden	21
Noten	22
5 FINANCIËLE POSITIE	23
5.1 Bronnen van inkomsten	23
5.2 Netto-inkomens	26
Noten	28
6 SAMENVATTENDE SLOTBESCHOUWING EN AANBEVELINGEN	29
Noot	31
LITERATUUR	32

VOORWOORD

Op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) zal het Sociaal en Cultureel Planbureau een hoofdstuk van de nog te verschijnen *Rapportage ouderen 1996* wijden aan het onderwerp allochtone ouderen. Op basis van het onderzoek dat hiervoor reeds is verricht, is deze interimrapportage samengesteld. Ten behoeve van de definitieve versie zullen enkele onderdelen nog worden geactualiseerd.

Onderzoeksgegevens over de nog kleine groep allochtone ouderen in Nederland zijn schaars. In overleg met het ministerie van VWS is daarom besloten in deze interimrapportage en de definitieve versie de aandacht te richten op demografische kenmerken en de sociaal-economische positie van de huidige en toekomstige oudere Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen.

Prof. drs. A.J. van der Staay
(directeur)

1 INLEIDING

De bevolking van Nederland bestaat voor 6% uit minderheidsgroepen. Kenmerkend voor deze groepen is de relatief jonge leeftijdsopbouw. Als gevolg van de recente migratie en relatief hoge geboortecijfers bij sommige groepen is het aandeel van de jongeren relatief groot en het aandeel van de ouderen relatief klein. Ouderen vanaf 50 jaar vormen nu ongeveer 10% van de allochtone minderheden, tegenover 29% van de autochtone bevolking (Martens et al. 1994: 42). Over ruim 10 jaar zal dat anders zijn; zo wordt voor het jaar 2008 verwacht dat de groep van 50 jaar en ouder 15% zal vormen van de minderheden doordat de relatief omvangrijke cohorten van 40-44 jaar en 45-49 jaar dan tot de 50-plussers zullen behoren.

Vanwege deze toename wordt het interessant te bezien of allochtone ouderen een specifieke groep (zullen) vormen binnen de totale groep ouderen. Daarom worden in dit rapport niet alleen de allochtone ouderen van nu beschreven maar zal ook een impressie worden gegeven van de toekomstige allochtone ouderen. Daarbij wordt zo veel mogelijk een vergelijking met autochtone leeftijdsgenoten gemaakt.

De keuze voor de te behandelen onderwerpen en te bestuderen groepen wordt deels ingegeven door inhoudelijke motieven, deels door de beschikbaarheid van literatuur en data-bronnen. De nadruk zal liggen op oudere Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Zij vormen nu en in de toekomst de grootste groepen allochtone ouderen van 50 jaar en ouder. De survey Sociale Positie en Voorzieningengebruik Allochtonen en Autochtonen 1991 (SPVA'91) van het ISEO bevat bruikbare gegevens over deze vier groeperingen, met name over hun opleidingsniveau en positie op de arbeidsmarkt. Voor inkomensgegevens is het Woningbehoefteonderzoek (WBO) 1993/1994 van het CBS het meest geschikte bestand. Het SCP heeft de beschikking over beide bestanden. Verder zal, waar mogelijk en nodig, aandacht worden besteed aan enkele kleinere minderheidsgroepen. Dit betreft vooral beperkte gegevens over demografie, opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie, afkomstig uit de literatuur. Op het gebied van gezondheidszorg en hulpverlening zijn alleen studies beschikbaar over specifieke groepen, vaak beperkt tot een van de grote steden. Besloten is daarom om deze eerste verkennende publikatie over allochtone ouderen te beperken tot demografische gegevens en de sociaal-economische positie.

De vraagstelling in deze interim-rapportage luidt kortom:

Hoe is de sociaal-economische positie van de huidige en toekomstige allochtone ouderen, vergeleken met die van autochtone ouderen?

In het algemeen zal in dit rapport een leeftijdsgrens van 50 jaar worden aangehouden. Verder zullen zo mogelijk differentiaties naar leeftijd worden aangebracht binnen de totale groep ouderen vanaf 50 jaar. Gegevens over de leeftijdscategorie 40-49 jaar zullen zo nu en dan aan bod komen om uitspraken te kunnen doen over de toekomstige allochtone ouderen.

Onder allochtonen wordt hier verstaan personen die zelf of wier ouders buiten Nederland zijn geboren.

Ontbreekt informatie over de geboortelanden dan zal gebruik worden gemaakt van gegevens naar nationaliteit.

Zoals gezegd, vormt de SPVA een geschikte bron van gegevens over allochtone ouderen, behalve wat de inkomens betreft. In deze rapportage zal de SPVA daarom veel worden gebruikt. Een korte toelichting van deze survey is daarom op zijn plaats. De SPVA'91 is een steekproefonderzoek onder Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen alsmede onder een autochtone controlegroep in veertien grote en middelgrote gemeenten in Nederland. Deze gemeenten zijn geselecteerd op grond van hun hoge aandelen van allochtonen in hun bevolking. De resultaten van de SPVA'91 voor de onderzochte allochtone populaties blijken na analyse van de uitkomsten een goede afspiegeling te vormen van de landelijke allochtone populaties (Martens et al. 1992). Ten aanzien van autochtonen kunnen de resultaten van de SPVA echter niet zonder meer worden gegeneraliseerd naar het landelijke niveau. Om deze reden zullen in deze rapportage over ouderen zo mogelijk ook landelijke gegevens over autochtone ouderen uit andere bronnen worden gepresenteerd.

Ten aanzien van het gebruik van het SPVA-materiaal kan nog worden opgemerkt dat veelal eigen analyses zijn verricht, en dat soms is geciteerd uit publikaties van het ISEO (Roelandt et al. 1992; Martens en Roelandt 1993) op basis van SPVA'91. Indien dat laatste het geval is, zal expliciet de betreffende publikatie worden vermeld.

De opzet van dit rapport is als volgt. Allereerst zullen in hoofdstuk 2 diverse demografische kenmerken van allochtone en autochtone ouderen de revue passeren. Deze dienen als achtergrond voor de sociaal-economische

positie van de ouderen in de daaropvolgende hoofdstukken. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op het opleidingsniveau, deelname aan cursussen en Nederlandse-taalbeheersing. Hoofdstuk 4 heeft als onderwerp de arbeidsmarktpositie van ouderen. Daarmee hangt nauw samen de financiële positie (hoofdstuk 5). Het rapport wordt afgesloten met een samenvattende slotbeschouwing en beleidsaanbevelingen (hoofdstuk 6).

2 DEMOGRAFISCHE GEGEVENS

In dit hoofdstuk zal een aantal demografische kenmerken van allochtone ouderen de revue passeren. Allereerst zal worden ingegaan op de huidige en toekomstige omvang van de populatie allochtone ouderen. Daarna komen enkele gegevens aan bod die specifiek de migratie betreffen. Ten slotte worden enkele kenmerken besproken van de huishoudens waartoe deze ouderen behoren.

2.1 Huidige en toekomstige omvang allochtone ouderen

Tabel 2.1 Bevolking naar etnische herkomst^a van 50 jaar en ouder, 1 januari 1994

	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	65+	totaal 50+
Turken	11.260	7.078	3.134	2.166	23.638
Marokkanen	9.620	7.053	2.608	1.558	20.839
Surinamers	8.753	6.486	4.666	8.672	28.577
Antillianen/Arubanen	2.977	1.839	1.398	1.861	8.075
Italianen	1.727	1.884	901	882	5.394
Spanjaarden	1.980	1.734	1.083	771	5.568
(ex-)Joegoslaven	1.645	1.040	536	851	4.072
Kaapverdianen	587	489	222	187	1.485
Portugezen	837	735	457	323	2.352
Grieken	636	546	180	178	1.540
Molukkers ^b	1.085	875	1.680	3.920	7.560
Chinezen ^c	1.108	1.054	784	1.457	4.403
overige allochtonen	43.895	34.556	29.745	104.407	212.603
totale allochtone bevolking	86.110	65.369	47.391	127.233	326.103
autochtonen	767.700	678.004	644.568	1.880.761	3.971.033
totale bevolking Nederland	853.810	743.373	691.959	2.007.994	4.297.136

^a Op basis van geboorteland.

^b Schatting op basis van Martens en Roelandt (1993: 7) en Veenman en Martens (1991: 9). De cijfers hebben betrekking op 1990.

^c Afkomstig uit Volksrepubliek China en Hongkong.

Bron: CBS (1994a en 1995a: 41) SCP-bewerking

Tabel 2.1 toont de aantallen ouderen uit de allochtone groepen die tot de doelgroepen van het landelijke minderhedenbeleid behoren, de overige allochtonen en de autochtonen. Chinezen behoren niet tot de officiële doelgroepen van het minderhedenbeleid, maar kunnen wel gebruik maken van sommige faciliteiten. Erkende vluchtelingen worden daarentegen wel tot de minderheden gerekend, maar zijn in de tabel niet als zodanig terug te vinden. Ze zijn in de grote categorie 'overige allochtonen' opgenomen, omdat niet het herkomstland maar de erkenning als vluchteling het criterium vormt voor hun minderhedenstatus.

Uit de tabel komt naar voren dat Turken, Marokkanen en Surinamers afzonderlijk veruit de grootste aantallen ouderen van 50-64 jaar tellen. Tezamen met Antillianen/Arubanen vormen zij een groep van bijna 67.000 personen. De andere minderheidsgroepen tellen afzonderlijk en tezamen beduidend minder personen in deze leeftijdscategorie. Voor de ouderen van 65 jaar en ouder is het beeld anders. Daarin vormen Surinamers veruit de grootste groep. Molukse, en op enige afstand, Turkse, Marokkaanse, Antilliaanse en Chinese 65-plussers zijn minder talrijk en de overige minderheidsgroepen zijn nog geringer in omvang. Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen van 65 jaar en ouder tellen tezamen ruim 14.000 personen. De categorie overige allochtonen bevat uiteenlopende groepen; in alle leeftijdsgroepen vormen personen met geboorteland Indonesië (voor zover niet tot de Molukkers behorend) en Duitsers de grootste groepen, van minder belang zijn Belgen en Britten.

De tabel maakt verder duidelijk dat bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen het leeftijdscohort 50-54 jaar omvangrijker is dan dat van 55-59 jaar en, met name bij Turken en Marokkanen, veel omvangrijker dan dat van 60-64 jaar. Het aantal Turken en Marokkanen dat de leeftijd van 65 jaar heeft bereikt is nog kleiner. Met andere woorden, de leeftijdsopbouw is bij Turken en Marokkanen het minst evenwichtig. Dat komt doordat de migratie sterk selectief was (aanvankelijk vooral jonge mannen) en nog niet zo lang geleden

(jaren zestig en begin jaren zeventig) plaatsvond. Bij andere groepen betrof de migratie meer een dwarsdoorsnede van de bevolking (Surinamers, Antillianen) of vond deze in een eerdere periode plaats (Zuid-Europeanen). Op de achtergronden van de migratie van allochtone ouderen wordt later nog dieper ingegaan.

Als gevolg van de selectieve migratie tellen de oudere Turken en Marokkanen duidelijk meer mannen dan vrouwen (ongeveer 2 keer zoveel). De oudere Surinamers en Antillianen tellen meer vrouwen (20 tot 40% meer) (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1995: 32, 343). Vermoedelijk laten Surinamers en Antillianen in Nederland vanwege het matrifocale karakter van de gezinnen vaker hun bejaarde moeders dan hun vaders uit het land van herkomst overkomen (Hooghiemstra en Niphuis-Nell 1995: 33). Bovendien is deze vorm van gezinshereniging voor Surinamers en Antillianen minder aan regels en beperkingen gebonden dan voor personen uit andere allochtone groepen.¹

Allochtone ouderen wonen relatief veel in grote gemeenten. De SPVA'91 laat zien dat 60% van de Surinaamse ouderen en bijna de helft van de Marokkaanse ouderen in de vier grote steden woonachtig is. Turkse en Antilliaanse ouderen wonen minder vaak (iets meer dan een derde) in deze gemeenten, maar nog wel vaker dan autochtone ouderen (15%) (Martens en Roelandt 1993: 35-36).

In tabel 2.2 zijn prognoses voor de ouderen uit een aantal allochtone groepen vermeld. Voor het jaar 2000 is gebruik gemaakt van de prognose (middenvariant) die het NIDI voor de vier grootste minderheidsgroepen heeft opgesteld. Verdergaande prognoses op landelijk niveau zijn niet voorhanden. Om toch een beeld te krijgen van het aantal allochtone ouderen op lange termijn zijn op basis van prognoses voor de gemeente Rotterdam berekeningen gemaakt van het verwachte aantal allochtone ouderen op landelijk niveau in het jaar 2008. Daarbij is verondersteld dat het aandeel van de betreffende allochtone groepen dat in Rotterdam woont, constant blijft. Aan beide prognoses ligt de veronderstelling ten grondslag dat de sterftcijfers voor de minderheidsgroepen identiek zijn aan die van de autochtone bevolking. Alleen al op grond van de hogere sterfte onder lagere sociaal-economische groepen (Van Oers en Teeuwen 1990), waarin de hier onderzochte minderheidsgroepen zijn oververtegenwoordigd, kan sterk worden betwijfeld of dat een reële veronderstelling is. Prognoses die uitgaan van andere veronderstellingen omtrent sterfte zijn echter niet voorhanden. Vergelijking van tabel 2.1 met tabel 2.2 maakt duidelijk dat het aantal ouderen uit de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse bevolkingsgroepen in de toekomst flink zal toenemen, met name in de periode 2000-2008. De huidige cohorten allochtone ouderen zullen worden vervangen door de veel omvangrijkere, jongere cohorten. Ondanks dit proces zal ook in het jaar 2008 het aandeel van de 50-plussers en meer in het bijzonder van de 65-plussers in de totale allochtone deelpopulaties beperkt zijn: circa 15% respectievelijk 4% (Van Zundert 1994: 52). Anders dan voor de totale bevolking, met een aandeel van 15% 65-plussers in 2010, kan ook dan nog niet worden gesproken van 'vergrijzing' (CBS 1993: 2).

Tabel 2.2 Prognose Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen en Noord-Mediterranen van 50 jaar en ouder in 2000 en 2008

	jaar	50-54 jaar	55-59 jaar	60-64 jaar	65+	totaal 50+
Turken	2000	10.448	10.438	7.661	4.337	32.884
	2008	13.517	10.442	8.184	15.073	47.216
Marokkanen	2000	8.518	8.782	6.716	3.681	27.697
	2008	12.238	8.672	6.274	11.652	38.836
Surinamers	2000	15.372	10.986	8.335	13.817	48.510
	2008	27.504	18.718	12.198	19.079	77.499
Antillianen	2000	5.106	3.176	1.983	2.592	12.857
	2008	9.399	6.715	4.666	5.815	26.595
Noord-Mediterranen	2008	6.231	7.727	5.815	11.234	31.007

Bron: Van Imhoff et al. (1994: 171, 174, 177, 180); Van Zundert (1994: 61-71, 77-83) SCP-bewerking

2.2 Verblijfsduur, migratiemotieven en remigratie

De meeste allochtone ouderen wonen reeds geruime tijd in Nederland. Veel oudere mannen, afkomstig uit landen in het Middellandse-Zeegebied, kwamen in de jaren vijftig en zestig en begin jaren zeventig als arbeidsmigranten naar Nederland. Ze werden geworven door industriële bedrijven om in personeelstekorten te voorzien. Het eerst betrof dit Italianen en Spanjaarden, vervolgens andere Zuid-Europeanen en als laatste Turken en Marokkanen. Uit de SPVA'91 blijkt dat van de Turkse en Marokkaanse hoofden het overgrote deel (80 à 85%) eind jaren zestig en begin jaren zeventig (tot 1972) naar Nederland kwam om hier te werken. Hun partners migreerden later, vaak in het kader van gezinshereniging. De meesten van hen kwamen in de jaren zeventig, met een piek in de periode 1976-1981.

Bij Surinamers en Antillianen is sprake van een grotere verscheidenheid in verblijfsduur en migratiemotieven, zo laat de SPVA'91 zien. Een derde van de Surinaamse ouderen verblijft sinds de jaren zestig in Nederland en de helft is gemigreerd in de jaren zeventig, waarvan een groot deel in de periode rond en vlak na de onafhankelijkheid (1975). Anders dan bij Turken en Marokkanen was er bij de Surinamers sprake van verschillende migratiemotieven, die bovendien niet aan bepaalde perioden van migratie waren verbonden. Veel genoemde motieven zijn werk (17%) en gezinshereniging (18%).

De Antilliaanse ouderen verblijven minder lang in Nederland. Ruim een kwart van hen kwam in de jaren vijftig en zestig naar Nederland, veelal om te studeren, en 30% migreerde in de jaren zeventig, vooral vanwege werk. Opvallend is dat een relatief grote groep (42%) pas in de jaren tachtig en begin jaren negentig naar Nederland is gekomen. Deze laatste groep kende uiteenlopende motieven om te migreren.

De SPVA'91 laat zien dat de Surinaamse en Antilliaanse mannen vaker voor werk of studie naar Nederland kwamen en dat hun vrouwelijke landgenoten relatief vaker vanwege gezinshereniging of sociale zekerheid in Nederland kwamen.

Molukkers kennen een heel specifieke migratie-achtergrond. De meesten van de ouderen onder hen kwamen in 1951 naar Nederland. In afwachting van verdere ontwikkelingen in Indonesië werden in dat jaar Molukse KNIL-militairen en hun gezinnen voor een als voorlopig bedoeld verblijf naar Nederland gehaald.

Tabel 2.3 Remigratie en gebruik Remigratieregeling door allochtonen van 50 jaar en ouder, 1994

	remigratie			bereik (in % betreffende bevolkingsgroep ^a)		gebruik Remigratieregeling (abs.)	gebruik Remigratieregeling (in % remigranten)
	50-64 jaar	65+	50+	50-64 jaar	65+		
				ar		50+	50+
Turken	356	50	406	2	2	205	50
Marokkanen	269	57	326	1	4	178	55
Surinamers	170	121	291	1	1	0	0
Antillianen	352	148	500	1	1	-	-
Spanjaarden	109	53	162	2	7	2	7
Italianen	51	11	62	1	1	0	0
overige minderheden	43 ^b	6 ^b	49 ^b	1	1	36	
totaal minderheden	1350 ^b	446 ^b	1796 ^b			421	

^a Zie cijfers tabel 2.1.

^b Exclusief Grieken, Kaapverdianen, Molukkers en individuele vluchtelingen en asielgerechtigden.

Bron: CBS, SVB, SCP-bewerking

Naast immigratie vond en vindt er remigratie van allochtone ouderen plaats. De feitelijke remigratie van oudere allochtonen uit Nederland is de afgelopen jaren betrekkelijk laag. In 1994 emigreerden enkele honderden Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen van 50 jaar en ouder (tabel 2.3). Bij Spanjaarden en Italianen was de remigratie nog geringer van omvang. De tabel laat ook zien dat in 1994 van bijna elke allochtone bevolkingsgroep van 50 jaar en ouder 1 à 2% is geremigreerd. Ook in de jaren 1991-1993 bedroeg het aandeel geremigreerde Turken en Marokkanen van 50-64 jaar jaarlijks 2 à 3% (Nicolaas 1994: 10). Op langere termijn kan het aandeel van de oudere allochtonen dat uiteindelijk remigreert, oplopen. Zo leidt een jaarlijkse remigratie van 2% in een periode van 10 jaar ertoe dat in totaal ruim 18% van de oorspronkelijke groep is geremigreerd.

In de jaren tachtig was het jaarlijkse remigratiepercentage bij Turken en, in mindere mate, Marokkanen hoger dan in de afgelopen jaren. Begin jaren tachtig remigreerde jaarlijks 5% van de Turken van 55-64 jaar en 4% van de categorie 50-54 jaar. In 1986 nam het aantal emigrerende Turken van 55-64 jaar sterk toe tot 16% en voor de 50-54-jarigen tot 8% in 1988, waarna het voor beide leeftijdsgroepen geleidelijk afnam. Ook de remigratie van oudere Marokkanen vertoonde een vergelijkbare ontwikkeling, zij het minder uitgesproken dan bij de Turken. Zo steeg de remigratie van de 55-64-jarigen van 3% in 1985 tot 6% in 1986 en bij de groep van 50-54 jaar van 2% tot 5%. Deze cijfers maken tevens duidelijk dat in de jaren tachtig veel minder oudere Marokkanen zijn geremigreerd dan oudere Turken (Nicolaas 1994: 9-10).

De hier geschetste plotselinge stijging van de remigratie hangt samen met de invoering van de Remigratieregeling 1985. Deze regeling voorziet in een periodieke uitkering voor de kosten van

levensonderhoud in het remigratieland. In aanmerking komen oudere werkloze en arbeidsongeschikte migranten met een buitenlandse nationaliteit die terugkeren naar Kaap Verdië, Marokko, Tunesië, Turkije, voormalig Joegoslavië en Suriname alsmede vluchtelingen en asielgerechtigden. Doordat personen met de Nederlandse nationaliteit zijn uitgesloten, kunnen de meeste Surinamers en Antillianen (per definitie) geen gebruik van de regeling maken. Aanvankelijk was zij bestemd voor personen van 55 jaar en ouder, in 1987 is de leeftijdsgrens verlaagd tot 50 jaar. Van de regeling werd en wordt grotendeels gebruik gemaakt door remigranten met de Turkse en Marokkaanse nationaliteit: eind jaren tachtig vormden zij 85% van de gebruikers (SZW 1991: 28), in 1994 was dit 91% (tabel 2.3). Anderzijds is het aandeel van de geremigreerde Turken en Marokkanen van 50 jaar en ouder dat gebruik gemaakt heeft van de Remigratieregeling teruggelopen. In 1986 en 1987 was dit aandeel naar schatting 70 à 80% en in 1988 en 1989 90 à 100% (SZW 1991: 29), maar in 1994 ging het om ongeveer de helft (tabel 2.3). De animo bij oudere remigrerende Turken en Marokkanen om dat te doen met behulp van de Remigratieregeling is dus teruggelopen vanaf 1990. Vermoedelijk is een belangrijke reden daarvoor dat bij de invoering van de Remigratieregeling sprake was van een starteffect (Van Praag 1987: 11). Na verloop van tijd stabiliseert het gebruik zich dan op een meer structureel niveau.

Een andere regeling is de Basisremigratieregeling. Dit is een algemene regeling voor remigranten en biedt alleen een vergoeding voor verhuiskosten en een overbruggingsuitkering voor de kosten van levensonderhoud in de eerste drie maanden na remigratie. Doelgroepen zijn dezelfde landen als in de Remigratieregeling 1985. Sinds 1994 zijn ook remigranten met de Nederlandse nationaliteit uitgesloten van deze regeling. Het is niet bekend hoeveel ouderen van deze Basisremigratieregeling gebruik maken. Aangezien deze regeling minder aantrekkelijk is dan de speciaal voor ouderen bedoelde Remigratieregeling zal het gebruik daarvan door ouderen vermoedelijk gering zijn.

Tegenover cijfers over feitelijke remigratie kunnen de wensen en verwachtingen worden gesteld die allochtonen hieromtrent zelf naar voren brengen in de SPVA'91. Uit dit survey blijkt dat een niet onaanzienlijk deel van de hoofden van huishoudens niet weet of ze willen terugkeren naar het land van herkomst. Deze aandelen zijn het hoogst bij de Turken en Marokkanen (tabel 2.4). Een ambivalente houding ten aanzien van remigratie wordt vaker in de literatuur vermeld, niet alleen voor wat betreft de hier genoemde groepen ouderen (Van Niekerk 1991), maar ook voor Zuid Europese ouderen (Brand et al. 1992). Enerzijds is er het heimwee naar het geboorteland. Anderzijds beseft men het leven in het geboorteland te zijn ontwend en weerhouden ook het verblijf van kinderen en de goede gezondheidszorg in Nederland hen ervan om terug te keren.

Van de respondenten die wél een antwoord op de vraag naar terugkeerwensen konden geven, is alleen bij de oudere Marokkanen een krappe meerderheid te vinden die wil remigreren. Bij de overige drie groeperingen ligt dit aandeel op 40 à 45%. Voor de totale groep van 50 jaar en ouder (dus inclusief degenen die het niet weten) bedragen de percentages van degenen die willen terugkeren 32% tot 39%. De aandelen van de allochtonen die daartoe ook mogelijkheden zien (15 tot 23%), wijken weinig af van de eerder genoemde 18% die in een periode van 10 jaar tijd remigreert, gesteld dat het jaarlijkse remigratiepercentage steeds 2% bedraagt.

Tabel 2.4 Remigratiewensen en -mogelijkheden naar etnische groepering, 1991 (in procenten van hoofden van huishoudens van 50 jaar en ouder)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen
Wil remigreren en ziet mogelijkheden	20	15	15	23
Wil remigreren en ziet geen of twijfelt over mogelijkheden	13	20	17	16
Weet niet of men wil remigreren	23	33	17	15
Wil niet remigreren	44	31	51	46
(n)	(135)	(235)	(134)	(74)

Bron: Martens en Roelandt (1993: 54)

Tabel 2.4 geeft aan dat de praktische haalbaarheid van de remigratieplannen waarschijnlijk een belangrijke rol speelt bij het daadwerkelijk al dan niet remigreren. Slechts iets minder dan de helft van de Turken en Antillianen en ruim de helft van de Surinamers en Marokkanen met remigratiewensen, ziet daartoe ook in financieel en sociaal opzicht goede mogelijkheden. Wel blijkt uit ander onderzoek dat een financiële bijdrage, zoals die uit hoofde van de Remigratieregeling, geen doorslaggevende reden vormt om terug te gaan (SZW 1991: 8). Verder kan de eerder genoemde ambivalentie ten aanzien van remigratie ertoe leiden dat men met de mond belijdt te willen terugkeren maar dat dat er nooit werkelijk van zal komen. Vooral bij oudere Turken en Marokkanen speelt deze ambivalentie een rol (Van Eekert en Gelderloos 1990: 122). Sommige allochtonen die

nog geen beslissing hebben weten te nemen of bij wie de discrepantie tussen migratiewens en praktische haalbaarheid te groot is, kiezen voor de tussenoplossing van pendelmigratie. Afwisselend verblijven zij een aantal maanden in het land van herkomst en een aantal maanden in Nederland (Van Niekerk 1991: 73, 76). Ten slotte is er nog de groep bij wie de emotionele of praktische binding aan Nederland kennelijk de doorslag heeft gegeven; men heeft niet (langer) de wens te migreren. Bij de Surinaamse ouderen is deze groep het grootst (de helft), bij Antillianen en Turken iets kleiner. Onder Marokkaanse ouderen is het aandeel dat in Nederland wil blijven het kleinst. Een belangrijke reden voor de ouderen om niet te migreren is de aanwezigheid van kinderen in Nederland (40% van de Turken en Marokkanen en een kwart van de Surinamers en Antillianen) (Martens en Roelandt 1993: 54-55). Ook uit andere literatuur komt naar voren dat dit een veel genoemd motief is om in Nederland te blijven (Van Eekert en Gelderloos 1990: 122; Van Niekerk 1991: 72-77; Brand et al. 76-79). Niet alleen de huidige emotionele band met de kinderen speelt daarbij een rol maar ook de verwachting dat de kinderen zorg en steun zullen verlenen op de oude dag (Van Niekerk 1991: 77). Daarnaast zijn er voor de verschillende groeperingen nog specifieke redenen om hier te blijven. Economische redenen ("geen geld" of "werk in Nederland") weerhouden 35% van de Marokkanen en bijna een kwart van de Turken ervan om te willen migreren. Voor een kwart van de Surinaamse ouderen speelt de politieke situatie in het land van herkomst een doorslaggevende rol om hier te blijven. Ten slotte geeft de helft van de Antilliaanse ouderen die hier willen blijven als algemene reden daarvoor aan: "bevalt goed in Nederland" (Martens en Roelandt 1993: 55).

2.3 Kenmerken van huishoudens van allochtone ouderen

Tabel 2.5 laat zien dat bij oudere Turken en Marokkanen echtparen met kinderen het dominante huishoudentype vormen. Andere typen huishoudens komen bij hen in veel mindere mate voor. Daarentegen treffen we bij Surinamers en Antillianen alleenstaanden (met name vrouwen) het meeste aan, gevolgd door echtparen zonder kinderen, eenoudergezinnen (met moeders als hoofd) en echtparen met kinderen. Eenoudergezinnen komen nergens zoveel voor als bij Surinamers en Antillianen, hetgeen ook geldt voor de jongere Surinamers en Antillianen. Bij autochtone ouderen bestaan de meest voorkomende huishoudentypen uit alleenstaande vrouwen en echtparen zonder kinderen.

Tabel 2.5 Samenstelling van huishoudens met een hoofd van 50 jaar of ouder, naar etnische herkomst, 1991 (in procenten)

samenstelling huishouden	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
alleenstaande man	7	17	11	11	12
alleenstaande vrouw	-	0	24	28	30
echtpaar	10	7	22	18	38
echtpaar met kind(eren)	59	64	16	16	14
echtpaar met kind(eren) en anderen	16	4	1	4	1
vader met kind(eren) en anderen	5	3	2	-	2
moeder met kind(eren) en anderen	-	0	20	20	3
overig	2	3	4	3	1
(n)	(135)	(235)	(135)	(74)	(379)

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking

De samenstelling van de huishoudens van allochtone ouderen kan niet los worden gezien van hun burgerlijke staat. Turken en Marokkanen zijn vrijwel allen (meer dan 95% van de hoofden) gehuwd. Ook voor de alleenstaande mannen in tabel 2.5 is dit in grote meerderheid het geval; het gaat hierbij om mannen wier echtgenotes (nog) in het land van herkomst wonen. Het aandeel gehuwden bij Surinamers en Antillianen is veel lager (ongeveer 45%); dit is ook goed zichtbaar in tabel 2.5. Autochtonen nemen een tussenpositie in met een aandeel van 65% gehuwden. Voor wat betreft Molukkers zijn geen gegevens beschikbaar over de samenstelling van de huishoudens; wel zijn uit de Arbeidsmarktsurvey Molukkers 1990 gegevens bekend over hun burgerlijke staat. Daaruit blijkt dat bijna 80% van de Molukse ouderen gehuwd is (Martens en Roelandt 1993: 12).

Gemengde huwelijken komen weinig voor onder allochtone ouderen. Turkse en Marokkaanse ouderen hebben vrijwel allen een partner van dezelfde groepering. Ook Molukse ouderen zijn zelden gemengd gehuwd (Veenman en Martens 1991: 88). Van de oudere Surinamers is een klein deel (8% van de gehuwde hoofden van huishoudens) met een Nederlander getrouwd. Een uitzondering vormen de Antilliaanse ouderen: bij hen gaat het om een niet onaanzienlijke groep (ruim een derde van de gehuwden).

Het aandeel Surinaamse en Antilliaanse ouderen dat ooit gehuwd is geweest, is relatief hoog (35 resp. 40%). In de tabel zijn deze ouderen zowel zichtbaar bij de alleenstaanden als de eenoudergezinnen. Bij autochtonen en Molukkers is het aandeel van de categorie "ooit gehuwd geweest" wat lager (25% resp. 16%) en bij Turken en Marokkanen is het erg gering (2 à 3%). Ook hier nemen autochtonen en Molukkers wederom een tussenpositie in.

Ten slotte kan worden vermeld dat het aandeel Antilliaanse ouderen dat nog nooit gehuwd geweest is, het hoogst is van de hier onderzochte groeperingen, namelijk 26%. Bij Surinamers, autochtonen en Molukkers ligt dat percentage aanmerkelijk lager (14%, 11% en 8%) en onder Turken en Marokkanen komt deze categorie vrijwel niet voor.

Gezien het grote aandeel gehuwden met kinderen zal het geen verbazing wekken dat Turkse en Marokkaanse huishoudens met een hoofd van 50 jaar of ouder een relatief grote omvang hebben. Ongeveer 60% van deze huishoudens telt vier of meer personen. De gemiddelde omvang bedraagt 4,3 respectievelijk 4,9 personen. Huishoudens van oudere Molukkers, Antillianen, Surinamers en autochtonen zijn kleiner. Gemiddeld tellen zij 2 tot 3 leden per huishouden. Een- en tweepersoonshuishoudens zijn de meest voorkomende typen huishoudens (Martens en Roelandt 1993: 12).

Terwijl veel allochtone ouderen nog thuiswonende kinderen hebben, wonen sommigen bij hun kinderen en (soms) bij andere personen in. Uit de SPVA'91 blijkt dat dit bij de Turkse ouderen het meeste voorkomt: 18% van hen woont in het huishouden van een van de kinderen en 2% bij anderen. Onder de Antilliaanse ouderen treffen we ook nog een redelijk hoog aantal inwonenden aan (15%). Bij Marokkaanse en Surinaamse ouderen komt inwoning weinig (5% resp. 9%) en bij autochtonen vrijwel niet voor. Bij de Turken zijn het iets meer vaders dan moeders die inwonen, bij de Marokkanen is het ongeveer gelijk en bij Surinamers en Antillianen vormen vrouwen het overgrote deel van de inwonende ouderen. Dit vormt een bevestiging van het eerder geuite vermoeden dat bij de laatste twee groeperingen vooral moeders door hun kinderen naar Nederland worden gehaald.

De bij hun kinderen inwonende allochtone ouderen behoren voor het overgrote deel (81%) tot een drie-generatie-huishouden, zo blijkt uit de SPVA'91. Ze wonen in het gezin van hun zoon of dochter, al dan niet met partner, en kleinkinderen. Allochtone ouderen die zelf hoofd van het huishouden zijn, wonen vrijwel nooit met kleinkinderen onder een dak. Het drie-generatie-huishouden komt onder deze groep dus nauwelijks voor.

Een laatste aspect dat aan de orde komt bij de bespreking van demografische gegevens van ouderen is het verschil in leeftijd en levensverwachting van gehuwde mannen en vrouwen. Dit is met name van belang met het oog op de toekomstige samenstelling van huishoudens van allochtone ouderen. Vergeleken met autochtone ouderen zijn allochtone ouderen gemiddeld nog relatief jong en zijn zij vaak gehuwd. Maar gezien de hogere levensverwachting van vrouwen en de gemiddeld jongere leeftijd van gehuwde vrouwen, kan worden verwacht dat bij veroudering van de allochtone ouderen het aandeel weduwen aanzienlijk hoger zal zijn dan nu. In welke mate dat het geval is zal nu worden nagegaan. Tabel 2.6 geeft het gemiddelde verschil in leeftijd van huwelijkspartners weer voor de verschillende etnische groepen, afkomstig uit de SPVA'91. Opvallend is het grote verschil in leeftijd tussen oudere Marokkaanse gehuwden; de vrouwen zijn gemiddeld 9 jaar jonger dan hun echtgenoten. Bij de andere groeperingen is het verschil duidelijk minder groot, variërend van 3,6 jaar bij autochtonen tot 5,7 jaar bij Turken. Overigens blijkt uit CBS-gegevens een nog kleiner verschil in leeftijd tussen huwelijkspartners in heel Nederland: in 1991 verschilden bruidegom en bruid op het moment van huwelijksluiting 2,7 jaar (CBS 1995b).

Tabel 2.6 Gemiddelde leeftijd van gehuwde mannen en vrouwen in huishoudens met een hoofd van 50 jaar of ouder, naar etnische herkomst (in jaren), 1991

	leeftijd		verschil	(n)
	man	vrouw		
Turken	54,3	48,6	5,7	(112)
Marokkanen	54,9	46,0	8,9	(166)
Surinamers	59,8	54,6	5,3	(47)
Antillianen	57,4	53,3	4,2	(24)
autochtonen	64,8	61,2	3,6	(186)

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking

De levensverwachting is een minder eenduidige maatstaf. Ze geeft voor een bepaald jaar aan hoeveel jaren iemand nog te leven heeft, wanneer de toestand van de volksgezondheid gedurende de rest van het leven hetzelfde zou zijn als in dat jaar. Het is bekend dat in Nederland de levensverwachting van vrouwen bij de geboorte gemiddeld 6 jaar hoger is dan die van mannen. De vraag is nu of dit ook het geval is voor allochtone mannen en vrouwen. Cijfers hierover zijn helaas (nog) niet beschikbaar. Daarom kan hoogstens een zeer globale schatting van (het verschil in) levensverwachting tussen allochtone mannen en vrouwen in Nederland worden gemaakt.

Allereerst worden sterftcijfers van allochtonen beïnvloed door selectieve processen bij immigratie en emigratie. Zo vereist migratie in het algemeen een goede gezondheid en meer in het bijzonder werden 'gastarbeiders' destijds op hun gezondheid geselecteerd. Verder is het denkbaar dat personen met een ernstige ziekte naar het land van herkomst terugkeren om daar te sterven (Mackenbach 1993: 636). Of deze processen een vergelijkbaar effect hebben op de sterfte van allochtone mannen en vrouwen is niet bekend.

Ten aanzien van verschillen in levensverwachting tussen vrouwen en mannen in lagere sociaal-economische groepen, waarin allochtonen zijn oververtegenwoordigd, zijn helaas geen gegevens voorhanden omdat de relatie tussen levensverwachting en sociaal-economische status alleen voor mannen is onderzocht (Stronks et al. 1993: 627).

Verder kan worden verondersteld dat de situatie in het land van herkomst wat betreft gezondheidszorg, voeding en klimaat enig effect heeft (gehad) op de levensverwachting van de nu in Nederland wonende allochtone ouderen, die destijds vrijwel allen op latere leeftijd zijn gemigreerd. Internationale literatuur laat zien dat pas na verloop van tijd de gezondheidstoestand van immigranten steeds meer gaat lijken op die van de autochtone bevolking (Jansen en Ruwaard 1993: 106). Cijfers over de levensverwachting van mannen en vrouwen in de landen van herkomst kunnen dus iets zeggen over de levensverwachting van allochtone ouderen in Nederland. Uit cijfers van de Verenigde Naties blijkt dat in die landen de verschillen in levensverwachting tussen mannen en vrouwen kleiner zijn dan in Nederland. Zo bedraagt dat verschil in Marokko gemiddeld 3 jaren, in Turkije 4 jaren en in Suriname en op de Nederlandse Antillen beiden 5 jaar (UN 1992: 470; WEP 1995: 4-5). Anderzijds kunnen de allochtone ouderen op oudere leeftijd profiteren van de goede gezondheidszorg in Nederland, maar het is wederom niet duidelijk wat precies de invloed hiervan is op gezondheids- en sterfteverschillen tussen mannen en vrouwen.

Al met al is het dus lastig om een precies beeld te schetsen van de levensverwachting van de allochtone oudere mannen en vrouwen in Nederland. Verschillende factoren zijn van invloed op de levensverwachting en - mede omdat sommige gegevens niet beschikbaar zijn - is het moeilijk te zeggen hoe deze op elkaar (zullen) inwerken. Wel is het waarschijnlijk dat de verschillen in levensverwachting tussen allochtone mannen en vrouwen in Nederland in elk geval niet groter zullen zijn dan de 6 jaar die gemiddeld voor de totale Nederlandse bevolking geldt. Eerder is sprake van een kleiner verschil in levensverwachting tussen allochtone vrouwen en mannen dan bij autochtonen het geval is.

Dit kleinere verschil in levensverwachting biedt enige 'compensatie' voor de eerder genoemde - met name bij Marokkanen - grote verschillen in leeftijd tussen gehuwde allochtone mannen en vrouwen. Daardoor loopt de totale verwachte overlevingsperiode van weduwen, dus de som van het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen en het verschil in leeftijd tussen echtgenoten, niet veel uiteen tussen de verschillende allochtone groepen en autochtonen; ze bedraagt naar schatting 10 à 12 jaar. Of deze relatief lange perioden van overleving voor de betrokken weduwen een probleem zullen vormen, hangt onder andere af van hun zelfredzaamheid. Deze hangt weer af van de financiële en sociale hulpbronnen die hen ter beschikking (zullen) staan. In de komende hoofdstukken zal daar nader op worden ingegaan.

Noot

¹ Voor Antillianen is migratie aan geen enkele beperking gebonden. Voor de toelating van andere oudere vreemdelingen die zich bij hun kinderen in Nederland willen voegen gelden de volgende regels: betrokkenen moeten de leeftijd van 65 jaar hebben bereikt en moeten alleenstaand zijn, (vrijwel) alle kinderen moeten legaal in Nederland wonen, zij moeten beschikken over voldoende middelen van bestaan om hun vader of moeder te onderhouden en verder moet er passende huisvesting zijn voor de betrokken vreemdeling (inwoning bij kinderen is niet verplicht). Voor de toelating van Surinaamse ouders wordt de minimumleeftijd van 65 jaar niet als eis gesteld (Kuijer 1993: 33-35; Stuldreher 1993: 109). Ook voor de ouder(s) van begunstigde EG-onderdanen bestaat een aparte verblijfsregeling (Kuijer 1991).

3 ONDERWIJS EN TAALBEHEERSING

De onderwijspositie van allochtone ouderen staat centraal in dit hoofdstuk. Belangrijke indicator daarvoor is het gerealiseerde opleidingsniveau van de huidige en toekomstige ouderen. Daarnaast komen deelname aan cursussen en beheersing van de Nederlandse taal aan de orde.

3.1 Opleidingsniveau

Tabel 3.1 Gerealiseerd opleidingsniveau van personen van 50 jaar en ouder naar etnische herkomst en geslacht, 1991 (in procenten)

	geen ^a	lo	lbo/mavo	mbo/havo/vwo	hbo/wo	(n)
Turken, mannen						
50-54 jaar	33	60	5	2	-	97
55-64 jaar	50	48	2	-	-	60
Turken, vrouwen						
50-54 jaar	79	19	-	2	-	42
55-64 jaar	90	10	-	-	-	31
Marokkanen, mannen						
50-54 jaar	84	13	2	1	-	121
55-64 jaar	93	7	-	-	-	102
Marokkanen, vrouwen						
50-54 jaar	96	2	2	-	-	56
55-64 jaar	97	3	-	-	-	33
Surinamers/Antillianen, mannen						
50-54 jaar	15	28	35	13	10	40
55-64 jaar	30	36	19	6	11	47
Surinamers/Antillianen, vrouwen						
50-54 jaar	23	29	29	14	5	65
55-64 jaar	34	32	14	14	6	65
allochtonen, mannen						
65+	62	32	2	2	2	47
allochtonen, vrouwen						
65+	58	32	7	3	-	59
autochtonen, mannen						
50-54 jaar	4	28	26	20	22	46
55-64 jaar	9	27	30	21	13	96
65+	6	39	33	12	10	117
autochtonen, vrouwen						
50-54 jaar	6	37	37	14	6	35
55-64 jaar	7	31	35	21	6	103
65+	9	54	23	11	3	162

^a Geen onderwijs gevolgd of lager onderwijs niet voltooid.

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking

Tabel 3.1 geeft een overzicht van het hoogst gerealiseerde opleidingsniveau van allochtone en autochtone ouderen. Daarbij is een differentiatie naar leeftijd en geslacht gemaakt. De relatief geringe omvang van de categorie 55-64 jaar laat geen verdere uitsplitsing in 5-jaarscohorten toe. De aantallen 65-plussers zijn zelfs dermate klein dat deze voor de vier allochtone groeperingen tot één categorie zijn samengevoegd. Eveneens vanwege te geringe absolute aantallen is één categorie gevormd van Surinamers en Antillianen.

Uit de tabel blijkt dat het opleidingsniveau, afgemeten aan het hoogst behaalde diploma, vooral bij Turkse en Marokkaanse ouderen zeer laag is. Vrijwel alle Turken en Marokkanen hebben niet meer dan alleen lager onderwijs gevolgd. De meesten van hen hebben zelfs in het geheel geen onderwijs gevolgd of de lagere school niet voltooid. Turkse mannen van 50-54 jaar vormen in die zin een uitzondering dat een meerderheid van hen de lagere school heeft bezocht en een klein deel voortgezet onderwijs heeft gevolgd. De onderwijspositie van oudere Surinamers en Antillianen is gunstiger. Weliswaar heeft een niet onaanzienlijk aandeel geen onderwijs gevolgd, maar er is een behoorlijk aandeel dat een diploma van het voortgezet onderwijs heeft behaald (een kwart tot bijna de helft), en een klein deel heeft hoger onderwijs gevolgd.

Voor alle groeperingen geldt dat het opleidingsniveau lager is naarmate de leeftijd hoger is. Voor wat betreft de autochtone bevolking kan dit verklaard worden uit de ontwikkeling dat in onze samenleving aan onderwijs een steeds grotere waarde wordt toegekend en oudere cohorten daardoor in de loop van de tijd steeds beter opgeleid (zullen) zijn (Timmermans 1993: 31). Ook in de landen van herkomst van allochtonen zijn de afgelopen 15 à 20 jaar ontwikkelingen in dezelfde richting gaande (UNESCO 1991). Het is echter de vraag in hoeverre dit van invloed is geweest op het opleidingsniveau van de huidige allochtone ouderen in Nederland omdat de meesten van hen al vóór die tijd hun schoolopleiding hadden gevolgd en naar Nederland waren gemigreerd.

Het opleidingsniveau van mannen is voor alle groeperingen, zowel allochtonen als autochtonen, hoger dan van vrouwen. Bij de Surinamers en Antillianen is dit verschil tussen mannen en vrouwen het kleinst. Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat Surinaamse en Antilliaanse vrouwen van jongs af aan meer op het behalen van een diploma zijn gericht omdat zij later vaak als alleenstaande moeder de zorg voor kinderen (moeten) combineren met het verdienen van een inkomen.

Het opleidingsniveau van de leeftijdsgroep 40-49 jaar (tabel 3.2) kan een indicatie geven van het opleidingsniveau van de toekomstige allochtone ouderen. Geconstateerd kan worden dat het onderwijsniveau van de eerste leeftijdscategorie slechts iets hoger is dan van de categorie 50 jaar en ouder. Onder de Turken en Marokkanen is er, vergeleken met de 50-plussers, een kleinere groep zonder enige opleiding en een groter aandeel van personen die de lagere school hebben voltooid, maar op de hogere niveaus is er weinig verschil. De Surinamers en Antillianen van 40-49 jaar tellen iets meer personen die in het bezit zijn van een diploma van het voortgezet onderwijs. Echter, ook voor de autochtonen van 40-49 jaar geldt dat hun opleidingsniveau hoger is dan dat van de 50-plussers. Het opleidingsniveau van de toekomstige allochtone ouderen zal weliswaar iets hoger zijn dan dat van de huidige ouderen, maar de onderwijsachterstand van allochtone ouderen ten opzichte van autochtone ouderen zal dus in ieder geval in de nabije toekomst niet ingelopen worden.

Tabel 3.2 Gerealiseerd opleidingsniveau van personen van 40-49 jaar, naar etnische herkomst en geslacht (in procenten)

	geen	lo	lbo/mavo	mbo/havo/vwo	hbo/wo	(n)
Turken						
mannen	18	68	9	3	1	209
vrouwen	69	26	3	1	1	169
Marokkanen						
mannen	65	25	5	4	2	201
vrouwen	93	6	1	-	-	122
Surinamers						
mannen	13	26	37	17	8	90
vrouwen	19	27	32	14	9	118
Antillianen						
mannen	3	29	35	19	14	63
vrouwen	16	31	32	18	3	68
autochtonen						
mannen	1	20	32	24	24	143
vrouwen	2	22	37	20	18	126

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking

Het lagere opleidingsniveau van minderheden in het algemeen heeft onder andere te maken met de mate waarin in Nederland onderwijs is gevolgd (Braat en Veenman 1990; Tesser 1993). Ook bij de ouderen blijkt dit het geval. Vrijwel niemand van de Turkse en Marokkaanse ouderen, die zeer laag zijn opgeleid, heeft aan het Nederlandse onderwijs deelgenomen. Van de veel hoger opgeleide Antilliaanse en Surinaamse ouderen heeft daarentegen 30% respectievelijk 17% (een deel van) de opleiding(en) in Nederland gevolgd. De verklaring voor het verband tussen opleidingsniveau en deelname aan het Nederlandse onderwijssysteem is vermoedelijk gelegen in de geringere beschikbaarheid van (hoger) onderwijs in de landen van herkomst, in combinatie met verschillende migratiemotieven. Turken en Marokkanen kwamen overwegend voor ongeschoold werk naar Nederland, een hoog opleidingsniveau ligt daarom niet voor de hand. Wellicht heeft een enkeling in Nederland nadien nog scholing gevolgd. Een aantal Antilliaanse en Surinaamse ouderen kwam destijds juist voor hoger onderwijs naar Nederland omdat de mogelijkheden daartoe in het land van herkomst beperkt waren.

3.2 Cursussen

Naast reguliere opleidingen zijn voorts interessant bedrijfsopleidingen en andere cursussen die worden gevolgd. Uit de SPVA'91 wordt duidelijk dat de deelname hieraan door allochtone ouderen gering is. Turkse en Marokkaanse ouderen nemen het minst hieraan deel: 1 respectievelijk 3% volgt bedrijfsopleidingen of cursussen. De andere groeperingen kennen een hoger deelnamepercentage. Van de Surinaamse en autochtone ouderen volgt 6% opleidingen of cursussen en van de Antilliaanse ouderen 10%. Turken en Marokkanen nemen vooral deel aan basiseducatie. De anderen volgen ook bedrijfsopleidingen en andere cursussen (Martens en Roelandt 1993: 17). De verschillen in deelname tussen de onderscheiden groeperingen zijn een weerspiegeling van verschillen in opleidingsniveau. De zeer laag opgeleide Turkse en Marokkaanse ouderen leggen een minder grote belangstelling aan de dag voor het volgen van opleidingen en cursussen dan de hoger opgeleide Surinaamse, Antilliaanse en autochtone ouderen. De belangstelling voor cursussen bij ouderen blijkt namelijk voor een belangrijk deel te worden bepaald door het reeds gerealiseerde niveau in het reguliere onderwijs (Timmermans 1993: 29-31).

3.3 Nederlandse-taalbeheersing

In het verlengde van het opleidingsniveau ligt de beheersing van de Nederlandse taal. Gezien het zeer lage opleidingsniveau van oudere Turken en Marokkanen zal het geen verbazing wekken dat een groot deel van deze groep naar eigen zeggen moeite heeft met het Nederlands. De helft van hen geeft aan het Nederlands slecht te beheersen en bijna de helft matig. Slechts enkelen beschikken over een goede Nederlandse-taalbeheersing. Over de verschillen tussen mannen en vrouwen is in dit opzicht niets te zeggen omdat de vragen naar taalbeheersing in de SPVA'91 alleen aan de hoofden is gesteld en dit in Turkse en Marokkaanse huishoudens bijna allen mannen zijn. Maar het is zeker niet onwaarschijnlijk dat de oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen gezien hun zeer lage opleidingsniveau nog meer moeite hebben met het Nederlands dan de mannen.

De situatie bij de Surinaamse en Antilliaanse ouderen is omgekeerd. Twee derde tot driekwart geeft aan niet of nauwelijks problemen met het Nederlands te hebben. Een kleine groep heeft een slechte beheersing van het Nederlands. Niet alleen het gemiddeld hogere opleidingsniveau, hetgeen het leren van een andere taal vergemakkelijkt, maar ook het feit dat het onderwijs in het land van herkomst vroeger in het Nederlands werd gegeven, verklaren de betere taalbeheersing van Surinaamse en Antilliaanse ouderen.

Een recent onderzoek naar de behoefte aan cursussen Nederlands bij allochtonen in Amsterdam laat zien dat vooral personen van 50 jaar en ouder, (bijna-)analfabeten en Turken en Marokkanen (categorieën die elkaar voor een belangrijk deel overlappen) geen cursus Nederlands willen volgen (Van Schooten et al. 1995: 40-42). De uitkomsten van dit onderzoek staan in contrast met hetgeen soms uit de praktijk blijkt. Ervaringen die zijn opgedaan met het voorlichtingsprogramma *Ouder worden in Nederland* van het NIZW laten zien dat bij sommige allochtone ouderen wel degelijk belangstelling bestaat voor Nederlandse-taalles, met name spreekles (NIZW 1995: 15). Wellicht spreekt de inhoud en het tempo van de reguliere cursussen Nederlands allochtone ouderen desgevraagd niet aan, maar kunnen zij wel gestimuleerd worden voor het volgen van aan hun leeftijd en achtergrond aangepaste lessen Nederlands.

4 ARBEID

Een belangrijke, zo niet de belangrijkste indicator, voor de maatschappelijke positie is de positie op de arbeidsmarkt. In dit hoofdstuk zal daar op verschillende manieren op ingegaan worden. Allereerst wordt nagegaan welk deel van de bevolking van 50 tot 65 jaar actief is op de arbeidsmarkt, ofwel tot de beroepsbevolking behoort. Vervolgens wordt afzonderlijk aandacht besteed aan de niet-werkenden en werkenden. Welke inkomensbronnen worden ontvangen is hier minder van belang, daarop zal in hoofdstuk 5 (financiële positie) nader worden ingegaan. In dit hoofdstuk staat de relatie met de arbeidsmarkt centraal.

4.1 Beroepsdeelname

De beroepsbevolking bestaat uit personen die in loondienst of als zelfstandigen werkzaam zijn en personen die geen baan hebben, maar wel naar werk zoeken. Arbeidsongeschikten, studenten en personen die in de huishouding werkzaam zijn, vallen buiten de beroepsbevolking. Het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking van 15 tot 65 jaar wordt wel aangeduid als beroepsdeelnemingspercentage of bruto-participatiegraad. Wordt de omschrijving beperkt tot degenen die daadwerkelijk werk verrichten in loondienst of als zelfstandige dan spreekt men van netto-participatiegraad. In de tabellen 4.1 en 4.2 zijn voor de verschillende groepen ouderen de bruto- respectievelijk netto-participatiegraad vermeld, uitgesplitst naar geslacht en leeftijdscategorieën. Om te voorkomen dat de absolute aantallen te klein zou worden zijn Turken en Marokkanen enerzijds en Surinamers en Antillianen anderzijds samengevoegd.

Uit de tabellen 4.1 en 4.2 wordt duidelijk dat bij alle groeperingen - Turken/Marokkanen in wat mindere mate dan de anderen - de leeftijd van 55 jaar een duidelijke scheidslijn vormt voor het al dan niet deelnemen aan de arbeidsmarkt en het al dan niet verrichten van beroepsarbeid. Vermoedelijk is de participatie in de oudste groep werknemers (60-64 jaar) nog veel lager dan in de iets jongere groepen (Timmermans 1993: 24) maar het beschikbare materiaal laat verdere verbijzonderingen niet toe. De overgang tussen 50-54 jaar en 55-64 jaar is het grootst bij Molukkers en autochtonen; de participatie bij de mannen van 50-54 jaar is nog redelijk hoog te noemen. Bij de Turkse en Marokkaanse mannen markeert de leeftijd van 50 jaar reeds een belangrijke scheidslijn tussen het al dan niet deelnemen aan de arbeidsmarkt, belangrijker dan die van 55 jaar. De participatie van oudere vrouwen, zowel bruto als netto beschouwd, is in alle groeperingen lager dan die van de mannen. Bij Surinaamse en Antilliaanse vrouwen is de binding met de arbeidsmarkt nog het sterkst. De in hoofdstuk 3 genoemde relatief sterke gerichtheid op economische zelfstandigheid bij deze vrouwen komt ook hier weer naar voren. Oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen nemen nauwelijks deel aan de arbeidsmarkt. Ook in de toekomst zal dat weinig hoger zijn, gezien de vrij lage participatie (17%) in de categorie 40-49 jaar. In het algemeen geldt: hoe hoger het opleidingsniveau, des te later stopt men met werken (Timmermans 1993: 25). Op basis van de SPVA'91 is het lastig om een dergelijke relatie voor de oudere allochtone werknemers na te gaan omdat de omvang van veel subcategorieën te klein is, deels als gevolg van geringe differentiatie naar opleidingsniveau, met name bij Turken en Marokkanen. Wel kan worden vastgesteld dat de arbeidsparticipatie van Surinamers en Antillianen met alleen lagere school duidelijk geringer is dan van degenen met een lbo- of mavo-diploma.

Tabel 4.1 Bruto-participatiegraad naar etnische herkomst, geslacht en leeftijd, 1991 (in procenten van betreffende bevolkingsgroep)

	mannen			vrouwen		
	40-49 jaar	50-54 jaar	55-64 jaar	40-49 jaar	50-54 jaar	55-64 jaar
Turken/Marokkanen	75	55	41	17	8	6
Surinamers/Antillianen	90	82	43	58	45	32
Molukkers ^a	94	76	28	48	29	7
autochtonen	95	89	35	51	28	12

^a 1990.

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking; Veenman en Martens (1991: 15)

Tabel 4.2 Netto-participatiegraad naar etnische herkomst, geslacht en leeftijd, 1991 (in procenten van betreffende bevolkingsgroep)

	mannen			vrouwen		
	40-49 jaar	50-54 jaar	55-64 jaar	40-49 jaar	50-54 jaar	55-64 jaar
Turken/Marokkanen	50	26	22	8	3	2
Surinamers/Antillianen	73	65	30	43	25	12
Molukkers ^a	62 ^b	37 ^c		62 ^b	13 ^c	
autochtonen	88	83	32	44	32	10

^a 1990.

^b Cijfer voor totale groep 40-49 jaar.

^c 50-64 jaar.

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking; Veenman en Martens (1991: 9, 15, 53) en Martens en Roelandt (1993: 19, 21) SCP-schatting

4.2 Niet-actieven

Van de oudere Turkse en Marokkaanse mannen die niet tot de beroepsbevolking behoren, is een groot deel arbeidsongeschikt; rond 40% van hen ontvangt een WAO/AAW-uitkering (tabel 4.3). Daarbij is er nauwelijks verschil te constateren tussen de jongere ouderen (50-54 jaar) en de groep van 55-64 jaar. Bij de andere groeperingen (Surinamers/Antillianen en autochtone mannen) is de mate van arbeidsongeschiktheid duidelijk veel hoger in de groep 55-64 jaar. De tabel laat tevens zien dat reeds onder de Turkse en Marokkaanse mannen van 40-49 jaar het aandeel van arbeidsongeschikten niet onaanzienlijk is. Dat geeft een indruk van de positie van de toekomstige oudere Turken en Marokkanen. Veel zal echter ook afhangen van de effecten van maatregelen om het beroep op de WAO terug te dringen. Hierop zal in hoofdstuk 5 nader worden ingegaan. Hoewel bij hen niet in die mate als bij Turken en Marokkanen is ook voor oudere Surinaamse en Antilliaanse mannen arbeidsongeschiktheid de belangrijkste reden om niet op de arbeidsmarkt te participeren, van regelingen voor vervroegde uittreding wordt veel minder gebruik gemaakt. Voor de oudere autochtone en Molukse mannen geldt daarentegen dat arbeidsongeschiktheid en vervroegde uittreding in ongeveer gelijke mate de voornaamste redenen vormen tot inactiviteit (Martens en Roelandt 1993: 23).

Tabel 4.3 Aandeel arbeidsongeschikten naar etnische herkomst, geslacht en leeftijd, 1991 (in procenten van betreffende bevolkingsgroep)

	mannen			vrouwen		
	40-49 jaar	50-54 jaar	55-64 jaar	40-49 jaar	50-54 jaar	55-64 jaar
Turken/Marokkanen	23	39	43	6	5	8
Surinamers/Antillianen	8	7	30	5	13	22
autochtonen	4	11	28	4	16	12

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking

Oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn voornamelijk werkzaam in de eigen huishouding. Voor de vrouwen uit de andere groeperingen die niet tot de beroepsbevolking behoren, vormt het huishouden ook de belangrijkste activiteit, maar niet de enige. Ook arbeidsongeschiktheid (zie bijvoorbeeld de Surinaamse/Antilliaanse vrouwen van 55 jaar en ouder) en, in mindere mate, vervroegde uittreding spelen een rol bij het niet deelnemen aan de arbeidsmarkt.

4.3 Werklozen

Tabel 4.4 laat zien dat onder allochtone ouderen de werkloosheid, op welke manier dan ook gemeten, veel hoger is dan onder autochtone ouderen. Vooral bij de Turken is de werkloosheid hoog, gevolgd door de Marokkanen. Surinamers en Antillianen zijn in mindere mate werkloos. Oudere Molukkers hebben duidelijk de laagste werkloosheid van de hier onderscheiden allochtone groeperingen (maar nog wel hoger dan onder autochtonen).¹ Vaak wordt de hoge werkloosheid van allochtonen toegeschreven aan hun lage opleidingsniveau. Uit gegevens van de SPVA'91 blijkt echter dat ook als wordt gecontroleerd voor opleidingsniveau de werkloosheid van allochtone ouderen hoger is dan die van autochtone ouderen.

Tabel 4.4 Niet-werkzame personen^a, geregistreerde werklozen^b, werkzoekenden zonder baan^c naar etnische herkomst, 1991 (in procenten van beroepsbevolking van 50-64 jaar)

	niet-werkzame personen	geregistreerde werklozen	werkzoekenden zonder baan	(n)
Turken	54	48	18	87
Marokkanen	49	37	16	116
Surinamers	38	25	15	61
Antillianen	39	34	20	44
Molukkers ^d	17	14	-	176
autochtonen	10	6	2	99

^a Aandeel personen dat geen werk heeft voor tenminste 18 uur per week.

^b Aandeel personen dat geen werk heeft voor tenminste 18 uur per week en staat ingeschreven bij een arbeidsbureau.

^c Aandeel personen dat geen werk heeft voor tenminste 18 uur per week en de laatste maand actief op zoek is geweest naar werk.²

^d 1990.

Bron: Martens en Roelandt (1993: 20)

Niet alleen wat betreft het *werkloosheidspercentage* ook wat betreft de *werkloosheidsduur* staan allochtone ouderen er minder gunstig voor dan hun autochtone leeftijdsgenoten. Van de Turkse en Marokkaanse werklozen is het overgrote deel (79 à 85%) al langer dan 5 jaar werkloos. Velen van hen zijn als gevolg van inkrimpingen en faillissementen in de crisis van de jaren tachtig hun werk, veelal in de industrie, kwijtgeraakt en daarna nooit meer aan de slag gekomen. De kans om in dit soort situaties werkloos of arbeidsongeschikt te worden is voor allochtonen in het algemeen groter dan voor autochtonen. Uit onderzoek naar uitstroom uit arbeidsorganisaties blijkt dat een onevenredig groot aantal allochtone werknemers met gedwongen ontslag te maken krijgt, ook als gecorrigeerd wordt voor relevante factoren als leeftijd, opleiding en aantal dienstjaren (Verweij et al. 1990). Mogelijk speelt achterstelling een rol, maar het is niet eenvoudig om dat aan te tonen. Of allochtone ouderen daar vaker mee te maken kunnen hebben dan jongere allochtonen, is niet bekend.

Een ander deel van de werkloze allochtone ouderen heeft nog nooit in Nederland gewerkt. Bij de werkloze Turken en Marokkanen geldt dit voor slechts 4%, maar van de Surinamers en Antillianen heeft maar liefst 60% nooit eerder in Nederland gewerkt. De verblijfsduur blijkt hierbij een significante invloed te hebben. Zij kan worden beschouwd als indicator voor de economische situatie en daarmee de kansen op de arbeidsmarkt. De positie van degenen die vóór de oliecrisis (1973) naar Nederland kwamen, is aanmerkelijk beter dan degenen die later kwamen, met name na de economische crisis aan het begin van de jaren tachtig. Zo hebben ouderen die al minstens 20 jaar in Nederland wonen, bijna allen ooit hier gewerkt. Anderzijds heeft van de groep met een verblijfsduur korter dan 10 jaar een zeer groot deel (77-100%) nog nooit een baan in Nederland gehad. Daarbij speelt ook mee dat zij op het moment van aankomst ouder dan 40 jaar waren en daardoor moeilijk werk konden vinden. De relatief korte verblijfsduur van oudere Surinamers en Antillianen (zie hoofdstuk 2) maakt het dus mede begrijpelijk dat het aandeel dat nog nooit in Nederland heeft gewerkt bij deze groeperingen veel hoger is dan bij oudere Turken en Marokkanen.

Ondanks de lange duur van de werkloosheid zeggen sommige werkloze allochtone ouderen nog steeds intensief naar werk te zoeken. Een derde van de niet-werkzame oudere Turken en Marokkanen en bijna de helft van de Surinamers en Antillianen zegt de afgelopen maand naar werk te hebben gezocht (Martens en Roelandt 1993: 20). Uit kwalitatief onderzoek (Van Eekert en Gelderloos 1990) onder langdurig werkloze allochtonen blijkt dat de oudere Turkse en Marokkaanse mannen aan arbeid een belangrijke waarde toekennen, maar een minder intensief zoekgedrag vertonen dan op grond daarvan verwacht zou kunnen worden. Van Eekert en Gelderloos verklaren dit door te wijzen op de geringe kansen van oudere Turkse en Marokkaanse werkloze mannen om nog werk te vinden. Hun opvattingen ten aanzien van arbeid blijven in stand maar door de geringe herintredingskansen gaan zij steeds minder op zichzelf van toepassing achten naarmate de werkloosheid voortduurt (Van Eekert en Gelderloos 1990: 52).

4.4 Kenmerken van de werkenden

Terwijl een groot deel van de werkloze allochtone ouderen al lange tijd zonder werk zit, hebben de meeste oudere allochtone werknemers een vrije lange arbeidservaring in Nederland opgedaan. De meeste (62%) Turkse en verreweg het grootste deel (88%) van de Marokkaanse ouderen werken al minstens 20 jaar in Nederland. Bij de Surinamers en Antillianen geldt dit voor bijna de helft.

Tabel 4.5 Functieniveau van werknemers van 40 jaar en ouder, naar etnische herkomst, 1991 (in procenten)

	(zeer) eenvoudig		(enigszins) ingewikkeld		zeer ingewikkeld wetensch.		(n)	
	40-49 ja ar	50-64 jaar	40-49 ja ar	50-64 jaar	40-49 ja ar	50-64 jaar	40-49 ja ar	50-64 jaar
Turken	82	72	18	28	1	-	131	39
Marokkanen	84	78	22	22	4	-	93	54
Surinamers	37	34	47	53	16	13	125	38
Antillianen	30	21	55	62	15	17	67	29
autochtonen	21	20	55	62	24	18	180	87

Bron: ISEO (SPVA'91) SCP-bewerking

Om een indruk te krijgen van de positie van de werkenden zijn in tabel 4.5 gegevens opgenomen over het functieniveau. De zeven functieniveaus die in de standaardindeling van het CBS worden onderscheiden, zijn daartoe samengevoegd in drie niveaus, te weten:

- zeer eenvoudig en eenvoudig werk;
- tamelijk eenvoudig, enigszins ingewikkeld en ingewikkeld werk;
- zeer ingewikkeld en wetenschappelijk werk.

Gezien het eerder genoemde, zeer lage opleidingsniveau van oudere Turken en Marokkanen, zal het geen verbazing wekken dat zij voornamelijk werkzaam zijn in de drie laagste functieniveaus (tabel 4.5). In de middelste niveaus worden zij in mindere mate en in de hoogste niveaus in het geheel niet aangetroffen. De verdeling van oudere Surinaamse, Antilliaanse en autochtone werkenden over de verschillende functieniveaus is veel gelijkmatiger. De meesten hebben werk op het middelste niveau. Daarnaast is er onder de Surinaamse ouderen nog een redelijk grote groep (een derde) die in de laagste functies werkt. Antilliaanse en autochtone ouderen vertonen een vrijwel overeenkomende verdeling naar functieniveau.

Met het oog op de positie van de toekomstige oudere werknemers bevat tabel 4.5 ook gegevens over de 40-49-jarigen. Terwijl de autochtonen in deze leeftijdscategorie gemiddeld op hogere functieniveaus werkzaam zijn dan de 50-plussers, is bij Antillianen en, in mindere mate, Turken sprake van een lager niveau en bij Marokkanen en Surinamers van gemiddeld ongeveer hetzelfde niveau. Dit betekent dat de toekomstige oudere allochtone werknemers er wat betreft functieniveau vermoedelijk niet beter voor zullen staan, soms zelfs slechter, dan de huidige groep, tenzij deze werknemers nog promotie zullen maken in hun verdere loopbaan. Er is weinig concrete informatie voorhanden over de leeftijd waarop werknemers functiepromotie maken. Een mogelijke aanwijzing hiervoor kan gevonden worden in cijfers van het CBS en het Centraal Planbureau over gemiddelde beloning naar leeftijd. Deze wijzen in de richting van het niet of nauwelijks meer toenemen van de gemiddelde beloning na het 45e jaar (CBS 1994d; CPB 1995: 180-181). Als deze gegevens over beloning een indicatie vormen voor functiepromotie, kan worden geconcludeerd dat de huidige groep van 40-49 jaar niet veel promotie meer zal maken. De toekomstige groep allochtone ouderen zal dus vermoedelijk niet op een hoger functieniveau werkzaam zijn dan de huidige groep. Dit heeft belangrijke repercussies bijvoorbeeld voor de kans om werkloos te worden en voor de financiële positie van de toekomstige allochtone ouderen.

Tot slot kan over de werkende ouderen nog worden vermeld dat zij in uiteenlopende sectoren werkzaam zijn. Een aanzienlijk deel van de Turkse en Marokkaanse ouderen (ongeveer de helft) en een meerderheid van de Molukse ouderen (62%) werkt in de industrie. Bij Surinamers/Antillianen en autochtonen is dit veel lager (14% en 12%). Zij werken veel vaker in dienstverlenende beroepen (Martens en Roelandt 1993: 21-22). Over de arbeidsomstandigheden waaronder ouderen werken, is geen informatie beschikbaar. Maar gezien het grote aandeel dat in de industrie werkt kan worden verwacht dat vooral oudere Turkse, Marokkaanse en Molukse werknemers met vuil, zwaar of anderszins onaangenaam werk te maken hebben.

Noten

¹ Ook voor de totale Molukse beroepsbevolking geldt dat de werkloosheid in 1990 aanmerkelijk lager was dan voor andere groeperingen. In de periode 1983 tot 1990 is de werkloosheid onder Molukkers aanzienlijk gedaald, vermoedelijk (mede) dankzij specifiek op deze groep gerichte arbeidsmarktmaatregelen (Martens en Veenman 1991).

² Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de werkloosheidsdefinities: Roelandt et al. (1992: 206).

5 FINANCIËLE POSITIE

De financiële positie hangt voor een belangrijk deel samen met de (vroegere) positie op de arbeidsmarkt. Voor degenen die niet deelnemen aan arbeid staan diverse bronnen ter beschikking. In tegenstelling tot de voorafgaande hoofdstukken zal in dit hoofdstuk als data-bron vooral het Woningbehoefteonderzoek (WBO) 1993/1994 van het CBS worden gebruikt. Dit survey bevat weliswaar een kleiner (maar voldoende) aantal allochtone ouderen dan de SPVA'91, maar de inkomensgegevens kunnen als veel betrouwbaarder worden beschouwd. Nadat in dit hoofdstuk eerst de verschillende bronnen van inkomsten van allochtone ouderen zijn geschetst, zal worden ingegaan op de hoogte van de inkomens.

5.1 Bronnen van inkomsten

Tabel 5.1 Voornaamste bron van inkomsten van personen van 50-64 jaar naar etnische groepering en geslacht, 1993 (in procenten)

	Turken/Marokkanen		Surinamers/Antillianen		autochtonen	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
loon	20	10	34	16	43	18
winst	0	0	5	-	9	3
WW	5	1	1	3	4	2
IOAW	3	-	-	-	1	0
WAO/AAW	47	13	28	11	21	9
AWW	-	-	-	-	0	8
ABW	6	0	3	34	0	3
RWW	13	2	19	10	1	1
pensioen	2	-	7	4	15	3
overige uitkeringen	1	1	1	0	3	2
overige inkomsten	1	7	2	1	1	5
geen	2	67	0	19	2	45
N	23.632	12.300	10.505	11.616	942.668	956.553

Bron: CBS (WBO 1993/1994) SCP-bewerking, gewogen en opgehoogde resultaten

Tabel 5.1 laat de belangrijkste inkomensbronnen van allochtone en autochtone ouderen tot 65 jaar zien. Uit de tabel blijkt dat arbeid alleen bij Surinaamse, Antilliaanse en autochtone mannen van 50-64 jaar de belangrijkste bron van inkomen vormt. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen zijn relatief vaak op de bijstand aangewezen. Hier kan een verband gelegd worden met het grote aandeel eenoudergezinnen onder hen (hoofdstuk 2). Ook de RWW kent een oververtegenwoordiging van een aantal categorieën allochtone ouderen (Turkse en Marokkaanse mannen en Surinamers en Antillianen). Dat geldt echter niet voor andere werkloosheidsregelingen, zoals de WW en de IOAW. Van de Turkse en Marokkaanse vrouwen heeft het grootste deel geen eigen inkomsten; zij zijn voornamelijk werkzaam in de eigen huishouding (hoofdstuk 4). Ook een tamelijk groot deel van de autochtone oudere vrouwen beschikt om deze reden niet over eigen inkomsten.

Verder laat tabel 5.1 zien dat een relatief groot deel van de autochtone mannen van 50-64 jaar behoort tot de categorie ontvangers van een pensioen. In de meeste gevallen gaat het hierbij om een vut-uitkering. Uit de Arbeidsmarktsurvey Molukkers blijkt dat Molukse mannen ongeveer even vaak als autochtone mannen een vut-uitkering hebben en Molukse vrouwen even weinig als Antilliaanse vrouwen (Martens en Roelandt 1993: 23).¹ Uitgezonderd de Molukse mannen maken dus relatief weinig allochtone ouderen gebruik van vut-regelingen. Waarschijnlijk halen veel oudere allochtone werknemers de vut-gerechtigde leeftijd niet doordat een groot deel van hen al voortijdig werkloos of arbeidsongeschikt is geworden.

Ten slotte staan we stil bij de WAO-problematiek. Zoals reeds in hoofdstuk 4 vermeld ontvangen oudere Turkse en Marokkaanse mannen relatief erg vaak een WAO/AAW-uitkering.² Deze hoge mate van arbeidsongeschiktheid kan enerzijds gezien worden als uiting van een slechtere gezondheid en een relatief negatieve gezondheidsbeleving. Zo blijkt uit de CBS-Gezondheidsenquête Turkse ingezetenen in Nederland (CBS 1991: 78, 84) dat Turken van 55 jaar en ouder vaker dan autochtone leeftijdsgenoten te kampen hebben met chronische aandoeningen (74% versus 56%) en vaker de gezondheid als "minder goed" ervaren (72% versus 35%). Daarvoor zijn ook oorzaken aan te wijzen. De meesten van deze mannen hebben van kinds af aan

hard gewerkt. Op jeugdige leeftijd gingen ze werken in de landbouw in het herkomst dorp, later trokken ze als seizoenarbeider verder weg. Als jonge mannen kwamen ze vervolgens als 'gastarbeiders' naar Nederland om veelal onder ongunstige arbeidsomstandigheden fabriekswerk te verrichten. Hier werkten ze lange dagen en namen ze genoegen met slechte huisvesting (pensions) om zo veel mogelijk geld te kunnen sparen voor familie in het land van herkomst (Verlaan 1992: 153-154). Ook bij Zuid Europese ouderen worden relatief veel gezondheidsklachten gesignaleerd die toegeschreven kunnen worden aan fysieke overbelasting (Brand et al. 1992: 23-25). Daar staat tegenover dat degenen die als 'gastarbeiders' naar Nederland kwamen (zie hoofdstuk 2) juist op hun (destijds) goede gezondheid werden geselecteerd. Maar wellicht wordt dit effect ruimschoots teniet gedaan door het effect van fysieke overbelasting op de gezondheid.

Meer in het algemeen is gebleken dat werknemers die alleen een lagere schoolopleiding hebben gevolgd, een significant grotere kans hebben om arbeidsongeschikt te worden dan hoger opgeleiden. Dit verband geldt ook als gecorrigeerd wordt voor leeftijd en lichamelijke en geestelijke inspanning in het werk, beide factoren die eveneens een positief verband met arbeidsongeschiktheid hebben (Bloemhoff en de Winter 1991). Zowel het lage opleidingsniveau als het zware fysieke werk zouden dus kunnen verklaren waarom allochtone ouderen vaker dan autochtone ouderen een WAO/AAW-uitkering hebben.

Anderzijds kan de hoge mate van arbeidsongeschiktheid mogelijk ook worden beschouwd als een vorm van verborgen werkloosheid. Veel van het laag geschoolde werk dat Turken en Marokkanen deden, is inmiddels verdwenen; de hoge werkloosheid is daarvan eveneens een symptoom. De afgelopen jaren is erkend dat werkgevers hun personeel bij inkrimpingen of faillissementen soms lieten 'afvloeien' via de WAO/AAW in plaats van de minder gunstige (lees: tijdelijke) WW.

Van arbeidsongeschiktheid in de zin van de WAO/AAW is sprake indien betrokkene als gevolg van een medisch en objectief vast te stellen ziekte niet in staat is een zelfde inkomen te verdienen als in de oude functie, ook niet in een passende functie die met de ziekte nog wel uitgeoefend kan worden. Toekenning van een WAO/AAW-uitkering kan plaatsvinden op verschillende gronden. Het is niet bekend of (oudere) allochtone werknemers vaker op andere gronden worden afgekeurd dan autochtone werknemers. Uitvoeringsorganen registreren immers de nationaliteit van cliënten niet; dit wordt niet relevant geacht voor de uitvoering van de wetten.

De nieuwe wet- en regelgeving die in 1993 en 1994 tot stand is gekomen is erop gericht het toenemende beroep op de WAO/AAW terug te dringen. Het arbeidsongeschiktheids criterium is gewijzigd, zowel de omschrijving van het ziektebegrip als het begrip passende arbeid. Uitkeringsgerechtigden zullen voortaan eens per vijf jaar worden herkeurd. Verder zijn uitkeringshoogte en duur afhankelijk gesteld van de leeftijd. Voor bestaande WAO-gerechtigden van 50 jaar en ouder heeft de nieuwe regeling geen gevolgen; het oude arbeidsongeschiktheids criterium blijft voor hen gelden. Voor nieuwe aanvragen en bestaande ontvangers jonger dan 50 jaar heeft de nieuwe wetgeving belangrijke gevolgen (SCP 1994: 184-186). De kans om tot het 65e jaar doorlopend een aan het laatste loon gerelateerde WAO-uitkering te ontvangen is door de nieuwe wet- en regelgeving beduidend kleiner geworden. Vermoedelijk zal in de toekomst het aantal oudere Turkse en Marokkaanse mannen met een WAO/AAW-uitkering minder groot zijn dan nu. Gezien hun leeftijd en slechte arbeidsmarktpositie is het waarschijnlijk dat deze groep moeilijk werk kan vinden of behouden en daardoor een groter beroep op werkloosheidsregelingen (WW, IOAW, IOAZ, RWW) of bijstand zal doen dan de huidige Turkse en Marokkaanse ouderen.

Voor de inkomens van allochtone ouderen van 65 jaar en ouder geldt dat de absolute aantallen te klein zijn om een verantwoorde uitsplitsing naar etnische herkomst mogelijk te maken. Wel kan worden vermeld dat bijna alle 65-plussers in de WBO-enquête als belangrijkste inkomensbron een AOW-uitkering noemen. Recht op AOW heeft iedere persoon die de leeftijd van 65 jaar heeft bereikt en voor de AOW verzekerd is geweest. Die verzekering betreft iedereen die na de 15e verjaardag maar voor het 65e jaar in Nederland woont. Alleen degenen die pas na hun 65e verjaardag in Nederland zijn komen wonen (bijvoorbeeld de bij hun kinderen inwonende ouders), hebben in ieder geval gedurende de eerste jaren van hun verblijf geen recht op een AOW-uitkering (op een later tijdstip onder bepaalde voorwaarden wel).

Van groter belang voor hun financiële positie is dat de meeste allochtone ouderen (en sommige autochtone ouderen) vermoedelijk geen recht hebben op een volledige AOW-uitkering. De AOW is een verzekering met een opbouw karakter. Voor elk kalenderjaar dat men tussen de 15e en 65e verjaardag niet verzekerd is geweest, doordat men niet in Nederland heeft gewoond, wordt een korting van 2% toegepast. In de AOW wordt het gebied Nederland strikt opgevat, dat wil zeggen exclusief overzeese gebiedsdelen (Antillen en voorheen: Suriname). In de praktijk hebben de meeste allochtone ouderen te maken met een korting over de periode 1957 (jaar van inwerkingtreding van de AOW) tot het jaar van vestiging in Nederland.³ Aangezien de meerderheid van de allochtonen van 65 jaar en ouder niet voor het eind van de jaren zestig naar Nederland is gekomen, worden zij geconfronteerd met een korting van ten minste 20% (over 10 jaar) op hun AOW-pensioen. Gegevens over het aantal allochtone AOW-gerechtigden met kortingen op hun uitkeringen zullen naar

verwachting in 1996 voor het eerst beschikbaar zijn, als de Sociale Verzekeringsbank gegevens naar nationaliteit zal publiceren. Toch valt ook zonder deze gegevens nu al wel iets te zeggen over de omvang van deze problematiek. De SPVA'91 en de Bijstandstatistiek van het CBS bevatten enkele bruikbare gegevens. Uit de SPVA'91 blijkt dat driekwart van de allochtone 65-plussers minimaal 10 jaar niet in Nederland heeft gewoond en dat een derde zelfs minstens 20 jaar niet in Nederland heeft gewoond. Het gemiddeld aantal niet-verzekerde jaren bedraagt 16, voor Turken en Marokkanen te zamen 13,5 jaar, voor Surinamers en Antillianen te zamen 17 jaar, hetgeen een korting van 27 à 34% tot gevolg heeft. Ook voor de ouderen die in de nabije toekomst de 65-jarige leeftijd bereiken zal dit probleem een vergelijkbare omvang hebben. Uit de gegevens van het SPVA'91 valt af te leiden dat de allochtonen van 50-64 jaar op het moment van pensionering gemiddeld 36 verzekerde jaren zullen hebben opgebouwd (verondersteld dat zij tot hun pensionering onafgebroken in Nederland blijven wonen), en dus met een niet onaanzienlijke korting van gemiddeld 28% (14 jaar à 2%) op hun AOW-uitkering te maken zullen krijgen. Daarbij staan de toekomstige Turkse en Marokkaanse 65-plussers er iets gunstiger voor dan hun Surinaamse en Antilliaanse leeftijdsgenoten. De eersten zullen op hun 65-jarige verjaardag gemiddeld 14 respectievelijk 12 jaar te weinig verzekerd zijn voor de AOW, de laatsten 17 respectievelijk 19 jaar, zo blijkt uit de SPVA-gegevens.

Voor het deel van de AOW-uitkering dat is gekort, kan een beroep worden gedaan op de algemene bijstand. Bij de toekenning hiervan wordt, in tegenstelling tot de AOW, rekening gehouden met inkomsten van de overige huishoudensleden en met het eigen vermogen. Een indruk van de mate waarin allochtone ouderen een beroep (moeten) doen op de bijstand geeft de CBS-statistiek van de algemene bijstand. Deze cijfers geven geen uitsplitsing naar land van herkomst, wel naar het al dan niet bezitten van de Nederlandse nationaliteit van de bijstandsontvangers. Meer dan een indicatie kan dus niet worden verkregen. De meest recente cijfers hebben betrekking op eind 1992. Tabel 5.2 laat duidelijk zien dat het gebruik van de algemene bijstand door niet-Nederlanders vele malen groter is dan onder ouderen met de Nederlandse nationaliteit. Dat kan erop wijzen dat vermoedelijk relatief veel allochtone ouderen te maken hebben met kortingen op hun AOW-uitkering.

Tabel 5.2 Bijstandsontvangers met Nederlandse en niet-Nederlandse nationaliteit van 65 jaar en ouder, 31 december 1992

	aantal bijstands- ontvangers (x 1.000)	bevolking 65+ (x 1.000)	bijstandsontvangers als % van bevolking
Nederlandse nationaliteit	9,7	1.943	0,5
niet-Nederlandse nationaliteit	2	17	11,8

Bron: CBS (1994b: 16); CBS (1994c: 49)

Wellicht is de omvang van de groep allochtone 65-plussers die een gekorte AOW-uitkering ontvangen nog groter dan tabel 5.2 doet vermoeden doordat sprake kan zijn van niet-gebruik van de (aanvullende) bijstand door deze groep. Uitkomsten van empirisch onderzoek (Vrooman en Asselberghs 1994) duiden er op dat het niet-gebruik van de aanvullende algemene bijstand onder allochtone ouderen niet denkbeeldig is en bovendien (ten opzichte van autochtonen) relatief hoog kan zijn. Ten eerste is gebleken dat het niet-gebruik van de aanvullende algemene bijstand in het algemeen waarschijnlijk een behoorlijke omvang heeft. Het mogelijke niet-gebruik van mensen zonder bijstandsuitkering, die waarschijnlijk recht hebben op een aanvulling tot het sociaal minimum (zoals personen met een gekorte AOW-uitkering), varieert van 17 tot 28% van de huishoudens met een inkomen onder het sociaal minimum (Vrooman en Asselberghs 1994: 104-105). Ook blijkt uit dit onderzoek dat de kans op het niet-aanvragen van sociale-zekerheidsuitkeringen in het algemeen groter is bij allochtonen, met name bij Surinamers en Antillianen, dan bij autochtonen. Verder is die kans groter naarmate het opleidingsniveau lager is (Vrooman en Asselberghs 1994: 153-154), hetgeen bij allochtone ouderen vaker het geval is dan bij autochtone ouderen.

Vermoedelijk werkt de relatief korte verblijfsduur ook negatief uit voor de opbouw van het aanvullend pensioen van allochtone ouderen. Dit pensioen, dat veelal op ondernemings- of bedrijfstakniveau wordt verzekerd, kent een maximale hoogte indien de werknemer 40 jaren premie heeft betaald door in Nederland arbeid te verrichten. Gegevens over de pensioenaanspraken van allochtone ouderen ontbreken aangezien pensioenfondsen niet naar nationaliteit of een ander herkomstcriterium van de pensioengerechtigden registreren. Maar vanwege de korte verblijfsduur en de lange periode van arbeidsongeschiktheid en werkloosheid, gedurende welke geen pensioenopbouw plaatsvindt, is het waarschijnlijk dat veel allochtone gepensioneerden in vergelijking tot hun autochtone leeftijdsgenoten een mager aanvullend pensioen (zullen) hebben. Dit geldt des te sterker als bedacht wordt dat allochtone ouderen, met name de Turken en Marokkanen onder hen, relatief vaak in de industrie werken of hebben gewerkt. Volgens berekeningen van Rekers en

Hermkens zijn de gemiddelde (toekomstige) aanvullende pensioenen van mannelijke werknemers behorend tot het geboortecohort 1924-1940 relatief laag in een aantal takken van industrie. Met name de hout- en meubelindustrie en de textielindustrie springen er in negatieve zin uit, met pensioenen van hoogstens 4.100 gulden per jaar, verondersteld dat deze werknemers een volledige diensttijd hebben doorlopen (Rekers en Hermkens 1989: 228-229). Voor allochtonen zullen deze pensioenen nog lager zijn doordat de diensttijd veelal verre van volledig is.

5.2 Netto-inkomens

Na de bronnen van inkomens van allochtone ouderen richten we nu de aandacht op de *hoogte* van hun netto-inkomens. Zoals te verwachten viel op grond van de sterke afhankelijkheid van uitkeringen als inkomensbron, ligt het inkomen van allochtone ouderen vrij laag (tabel 5.3). Gemiddeld ontvangen zowel Turken/Marokkanen als Surinamers/Antillianen van 50-64 jaar een inkomen van ongeveer 28.000 gulden per jaar tegenover 40.000 gulden door autochtone leeftijdsgenoten. De vergeleken met Turken/Marokkanen hogere deelname aan arbeid door Surinamers/Antillianen vertaalt zich niet in hogere gemiddelde inkomens doordat tegelijkertijd de bijstandsafhankelijkheid bij deze groep erg groot is. Autochtone ouderen van 50-64 jaar verdienen aanzienlijk meer dan allochtonen in deze leeftijdscategorie doordat zij vaker een inkomen uit arbeid hebben en op hogere functieniveaus werken. Voor zover zij vaker dan allochtonen uitkeringen ontvangen, betreft dit alleen de relatief gunstige vut (80-85% van het laatst verdiende bruto-loon). Bij de 65-plussers zijn de verschillen in inkomens tussen allochtonen en autochtonen veel minder groot dan bij de jongere leeftijdsgroep. Verschillen in deelname aan arbeid spelen niet langer meer een rol. In principe ontvangt iedere persoon van 65 jaar en ouder een AOW-uitkering (tenzij de betrokkene pas sinds kort in Nederland woont), zonodig aangevuld tot het minimumniveau door een bijstandsuitkering. De inkomensverschillen schuilen vermoedelijk vooral in verschillen in aanvullende pensioenen als gevolg van eerder genoemde verschillen in laatst verdiend loon, in pensioenregelingen tussen sectoren en in verblijfsduur.

Tabel 5.3 Netto-inkomens van huishoudens met een hoofd van 50 jaar en ouder, naar etnische herkomst en leeftijd, 1993 (in gulden per jaar)

	50-64 jaar	65+
Turken/Marokkanen	28.456	24.862 ^a
Surinamers/Antillianen	28.007	
autochtonen	40.377	28.530

^a Gemiddeld inkomen voor Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen te zamen.

Bron: CBS (WBO 1993/1994) SCP-bewerking, gewogen resultaten

Naast gegevens over de gemiddelde inkomens die huishoudens van allochtone en autochtone ouderen ontvangen is de verdeling van die inkomens interessant, met name de onderkant van de verdeling. Gegevens uit het WBO 1993/1994 maken het mogelijk te bepalen in hoeverre de huishoudens afwijken van de normen voor het sociale minimum, welke uiteenlopen voor verschillende typen huishoudens (woningdelers, alleenstaanden, eenoudergezinnen, samenwonenden). De grens voor bestaansonzekerheid is in tabel 5.4 gelegd op 95% van het sociaal minimum. Verondersteld kan worden dat bij huishoudens met een inkomen van 95-100% van het sociaal minimum vaak sprake zal zijn van meetfouten, bijvoorbeeld kleine onnauwkeurigheden bij de inkomensopgave. Dergelijke huishoudens zijn derhalve niet altijd als werkelijk bestaansonzeker te beschouwen. In tabel 5.4 zijn alleen de aandelen voor alle huishoudens te zamen vermeld omdat de absolute aantallen alleenstaanden en eenoudergezinnen een verantwoorde verbijzondering naar type huishouden niet toelieten. Deze overweging vormde eveneens de reden om de groep 65-plussers niet in de tabel op te nemen.

Tabel 5.4 Afstand van huishoudens (met een hoofd van 50-64 jaar) tot het relevante sociaal minimum^a naar etnische herkomst, 1993 (in procenten)

	Turken/Marokkanen	Surinamers/Antillianen	autochtonen
netto-inkomen tot 95% van het sociaal minimum	12	18	7
N	25.681	17.938	1.165.752

^a Afzonderlijk berekend voor woningdelers, alleenstaanden, eenoudergezinnen en samenwonenden.

Bron: CBS (WBO 1993/1994) SCP-bewerking, gewogen en opgehoogde resultaten

Tabel 5.4 maakt duidelijk dat huishoudens van allochtone ouderen tot 65 jaar vaker dan die van hun autochtone leeftijdsgenoten moeten rondkomen van inkomens onder het relevante sociaal minimum. Vooral Surinaamse en Antilliaanse huishoudens bevinden zich relatief vaak onder de armoedegrens. Een eerste mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn de eerder genoemde sterke bijstandsafhankelijkheid van deze huishoudens in combinatie met een aanzienlijk aantal huishoudens dat inwonende kinderen van 18 jaar en ouder telt (42% van de huishoudens van Surinaamse en Antilliaanse ouderen). Volgens de SCP-huishoudensdefinitie worden inwonende kinderen van 18 jaar en ouder als aparte huishoudens van alleenstaanden beschouwd. Voor de bepaling van het relevante sociaal minimum wordt echter wel rekening gehouden met de aanwezigheid van deze kinderen in het huishouden. Het WBO 1993/1994 bevat helaas geen gegevens over de inkomens van inwonende kinderen, maar verondersteld kan worden dat in ieder geval een deel van de inwonende kinderen vanaf 18 jaar een eigen inkomen verdient. Indien deze kinderen eigen inkomsten hebben die de bijstandsnorm voor een woningdeler⁴ van hun relevante leeftijd overschrijdt, dan wordt de bijstandsuitkering van de ouder(s) - afgezien van vrijlatingsbedragen - met een zelfde bedrag gekort. Daardoor kan het inkomen van het huishouden van de ouder(s) volgens de SCP-definitie onder de armoedegrens terecht komen, terwijl de inkomens van ouder(s) en kind te zamen wel degelijk hoger dan deze grens kunnen zijn. De gegevens uit het WBO 1993/1994 bevestigen deze vermoedens. Onder huishoudens van Surinaamse en Antilliaanse ouderen die een ABW- of RWW-uitkering ontvangen en inwonende kinderen van 18 jaar en ouder hebben, is het aandeel bestaansonzeker significant hoger dan onder huishoudens die geen inwonende kinderen van deze leeftijd hebben (37% versus 27%).

Ook de huishoudens van Turkse en Marokkaanse ouderen hebben vaak (ruim de helft) inwonende kinderen vanaf 18 jaar, maar vermoedelijk doordat bij hen de WAO/AAW een veel belangrijkere inkomensbron vormt dan de bijstand, komen zij minder vaak dan Surinaamse huishoudens onder de armoedegrens terecht. De WAO/AAW-uitkering is immers niet gerelateerd aan inkomsten van andere leden van het huishouden. Een tweede mogelijke verklaring voor de relatief hoge aandelen van bestaansonzekere Surinaamse en Antilliaanse huishoudens is de eerder genoemde sterkere neiging tot niet-gebruik van sociale zekerheid onder deze groeperingen, al is niet bekend of dit voor de bijstand evenzeer geldt als voor andere regelingen. Ten slotte zou als verklaring voor de verschillen in tabel 5.4 kunnen worden aangevoerd dat deze huishoudens verschillen vertonen voor wat betreft de mate waarin zij met schuldsanering te maken hebben. In het geval van schuldsanering wordt maandelijks een bedrag voor afbetaling van de schuld ingehouden op het netto-loon of -uitkering, zodat respondenten een lager netto-inkomen opgeven. Aangezien allochtone ouderen gemiddeld langer werkloos zijn dan autochtone ouderen is de kans op omvangrijke schulden en daarmee (de noodzaak tot) schuldsanering onder de eersten mogelijk groter. Er zijn echter geen onderzoeken gedaan waaruit kan worden afgeleid of de schuldproblematiek onder allochtone uitkeringsgerechtigden inderdaad een ernstiger omvang heeft dan onder autochtonen.

Noten

- ¹ In vut-statistieken wordt geen onderscheid gemaakt naar nationaliteit zodat het precieze aantal allochtone ouderen met een vut-uitkering niet bekend is.
- ² Niet alleen de omvang van de arbeidsongeschiktheid van Turken en Marokkanen kan als problematisch worden beschouwd. Ook in de gevalsbehandeling van Turken en Marokkanen bij GAK/GMD doen zich problemen voor, zo blijkt uit een aantal rapporten van de Sociale Verzekeringsraad (In 't Groen en Sweep 1994; Schraven 1987). Deze problemen hebben onder meer betrekking op: de communicatie tussen migrant en uitvoeringsfunctionaris en de toepassing van de regelgeving op de situatie van de migrant.
- ³ Voor degenen die op 1 januari 1957 ouder dan 15 jaar waren is een overgangsbepaling getroffen, waardoor zij voor de AOW verzekerd zijn van hun 15e verjaardag tot 1957 en zij niet met een korting over deze periode te maken hebben. Aan het verkrijgen van overgangsvoordeel zijn de volgende drie voorwaarden verbonden: a. na de 59e verjaardag zes jaar in Nederland of op de Nederlandse Antillen hebben gewoond, b. de Nederlandse nationaliteit bezitten, c. in Nederland wonen. De meeste allochtone ouderen voldoen zonder meer aan voorwaarden a. en c. Aan voorwaarde b. voldoen Antillianen en de meeste Surinamers automatisch. Voor de meeste andere allochtone ouderen vindt gelijkstelling plaats op grond van koninklijke besluiten (personen met Surinaamse nationaliteit), verdragen tussen Nederland en het herkomstland (Turken, Marokkanen, onderdanen EG-lidstaten) of op grond van het feit dat betrokkenen na hun 20e verjaardag minstens 15 jaar in Nederland hebben gewoond (dit is voor andere groepen allochtone ouderen van belang). Verder heeft voorwaarde a. als consequentie dat allochtonen die na hun 65e verjaardag voor het eerst naar Nederland komen en nooit verzekerd zijn geweest voor de AOW, na een verblijf van zes jaar recht krijgen op een AOW-uitkering omdat zij dan voldoen aan de voorwaarden van de overgangsbepaling (zodat ze geacht kunnen worden verzekerd te zijn geweest van hun 15e verjaardag tot 1957). Voorwaarde is wel dat zij de Nederlandse nationaliteit bezitten of hiermee gelijkgesteld worden. Voor Antillianen die na hun 65e verjaardag voor het eerst in Nederland gaan wonen geldt zelfs dat zij direct in aanmerking komen voor het overgangsvoordeel doordat voorwaarde a. ook het wonen op de Antillen betreft. De AOW-uitkering is voor de allochtone ouderen die na hun 65e verjaardag naar Nederland zijn gekomen bepaald niet hoog; voor elk jaar gelegen tussen 1 januari 1957 en de 65e verjaardag wordt een korting toegepast.
- ⁴ Indien een alleenstaande ouder en een kind van 18 jaar en ouder een huishouden vormen, worden zij voor de toekenning van bijstand beiden beschouwd als woningdelers. Huishoudens van alleenstaande ouders met kinderen onder de 18 jaar worden in dat opzicht aangemerkt als eenoudergezinnen.

6 SAMENVATTENDE SLOTBESCHOUWING EN AANBEVELINGEN

In deze rapportage is een eerste verkenning gegeven van de positie van allochtone ouderen in Nederland, met name op de terreinen onderwijs, arbeid en inkomen. Daarbij heeft het accent gelegen op de vier grootste minderheidsgroepen, te weten Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Als referentiegroep hebben steeds de autochtone ouderen gefungeerd.

In 1994 woonden er in Nederland zo'n 67.000 personen van 50-64 jaar en 14.000 65-plussers die tot de Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen gerekend kunnen worden. Volgens een recente prognose zullen in het jaar 2008 deze groepen allochtone ouderen 139.000 respectievelijk 52.000 personen tellen. Ondanks deze stijging zal ook dan nog niet sprake zijn van vergrijzing van de vier grootste minderheidsgroepen. Dat wil echter niet zeggen dat landelijk beleid ten aanzien van allochtone ouderen niet zinvol kan zijn, maar dat het niet anders dan bescheiden van omvang kan zijn en zich zal beperken tot het scheppen van voorwaarden. Op lokaal niveau ligt dat anders. De betreffende groepen ouderen zijn oververtegenwoordigd onder de ouderen in de vier grote steden, vermoedelijk vooral in een beperkt aantal wijken. Voor deze (deel)gemeenten dringt zich al op middellange termijn de vraag op of en in hoeverre het ouderenbeleid op deze categorie moet worden afgestemd. Op dit (toekomstig) beleid zal later nog worden ingegaan.

Het is al langer bekend dat ouderen die over weinig hulpbronnen beschikken tot de meest kwetsbare behoren. Tot de voor ouderen belangrijke hulpbronnen behoren de netwerken waar mensen deel van uitmaken alsmede de financiële middelen en de sociale vaardigheden waarover ze beschikken. In het volgende wordt ingegaan op de hulpbronnen waarover de huidige en toekomstige allochtone ouderen (zullen) beschikken.

Het geheel overziend kan worden gesteld dat de sociaal-economische positie van allochtone ouderen weinig rooskleurig is. In de nabije toekomst zal dat niet veel beter zijn.

Het opleidingsniveau van allochtone ouderen van 50 jaar en ouder is laag, met name bij Turken en Marokkanen. Een grote meerderheid van deze ouderen heeft geen enkele vorm van onderwijs voltooid en bijna niemand heeft voortgezet onderwijs gevolgd. Een meerderheid van de oudere Turken en Marokkanen kan als analfabeet worden beschouwd. De beheersing van de Nederlandse taal is bij de meeste Turken en Marokkanen minimaal; de helft beheerst het Nederlands slecht en bijna de helft matig.

Hoewel het strikt genomen buiten het kader van deze rapportage valt, kan worden geconstateerd dat de slechte taalbeheersing van oudere Turken en Marokkanen vermoedelijk tot gevolg heeft dat zij in meerderheid slechts binnen de eigen groep sociaal kunnen functioneren. Dat zal des te sterker gelden als zij 'op leeftijd' komen en hulpbehoevender worden. Voor ieder optreden buiten de groep (zullen) ze afhankelijk zijn van anderen en zonder hulp van buitenaf zullen ze de weg naar de reguliere opvang- en woonvoorzieningen voor ouderen moeilijk weten te vinden.

Surinaamse en Antilliaanse ouderen zullen waarschijnlijk minder problemen hebben om buiten de eigen groep sociaal te kunnen functioneren. Zij zijn weliswaar gemiddeld lager opgeleid dan hun autochtone leeftijdsgenoten, en ook in de toekomst zal een dergelijk verschil in opleidingsniveau blijven bestaan, maar slechts een minderheid heeft problemen met de Nederlandse taal. Dat betekent echter nog niet automatisch dat alle Surinamers en Antillianen goed op de hoogte zijn van het aanbod van voorzieningen voor ouderen in Nederland.¹ Onzekerheid over remigratie is bijvoorbeeld een factor die de gedachtenvorming over en kennis van het ouder worden in Nederland kan belemmeren bij een deel van deze groepen ouderen.

De positie van oudere allochtonen op de arbeidsmarkt is voor alle groepen ongunstig. De werkloosheid is onder allochtonen van 50-64 jaar hoger dan onder autochtone leeftijdsgenoten, zelfs bij een zelfde opleidingsniveau, en de eerste groep is gemiddeld langer werkloos. Onder oudere Turkse en Marokkaanse mannen is bovendien sprake van een hoge graad van arbeidsongeschiktheid, hetgeen (mede) als verborgen werkloosheid gezien kan worden. De allochtone ouderen die een baan hebben, werken in lagere functies dan autochtonen. Oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen nemen nauwelijks deel aan de arbeidsmarkt, bijna allen zijn werkzaam in de eigen huishouding.

Hoe de arbeidsmarktpositie van de toekomstige oudere allochtonen er uit zal zien is moeilijk te voorzien omdat de economische omstandigheden daarbij een sterk bepalende rol spelen. Wel kan al worden vastgesteld dat het niveau van de toekomstige oudere werknemers waarschijnlijk niet hoger zal zijn dan nu gezien het feit dat de huidige allochtonen van 40-49 jaar op een zelfde of soms zelfs lager functieniveau dan de 50-plussers werkt. Daarnaast is het aandeel arbeidsongeschikte Turken en Marokkanen ook in de jongere leeftijdsgroep niet onaanzienlijk.

Wellicht leiden de recent doorgevoerde wijzigingen in de WAO/AAW ertoe dat een grotere groep allochtone ouderen dan thans in het arbeidsproces kan worden gehouden. Enerzijds wordt de instroom in de WAO door de nieuwe regelgeving bemoeilijkt, anderzijds kan reïntegratie plaatsvinden van opnieuw goedgekeurde personen (herkeuring heeft voorlopig alleen plaats bij personen jonger dan 50 jaar). Toch moet van dat laatste waarschijnlijk niet veel heil worden verwacht; allochtone ouderen die hun WAO-uitkering door herkeuring verliezen, zullen vanwege hun leeftijd en opleidingsniveau vermoedelijk moeilijk opnieuw een baan kunnen vinden.

Voor het overige kunnen algemene maatregelen die de deelname van oudere werknemers aan het arbeidsproces stimuleren ook nuttig worden geacht voor de arbeidsparticipatie van allochtone ouderen. Dergelijke maatregelen zijn invoering van sollicitatieplicht voor ouderen, verhoging van de vut-gerechtigde leeftijd en intrekking van de ouderenrichtlijn (Timmermans 1993: 75-81; TK 1994/1995: 12).

Vanzelfsprekend hebben de hier geschetste omstandigheden hun repercussies voor de financiële positie van allochtone ouderen. Voor de groep van 50-64 jaar zijn kenmerkend de sterkere uitkeringsafhankelijkheid en (mede) daardoor de lagere inkomens. Naar schatting bevindt 12 tot 18% van de huishoudens van deze ouderen zich onder de armoedegrens (tegenover 7% van autochtonen). Naast een sterkere afhankelijkheid van de bijstand, gecombineerd met kortingen als gevolg van inkomsten van inwonende kinderen vanaf 18 jaar en een hoger niet-gebruik van sociale zekerheid door Surinamers en Antillianen kan als mogelijke verklaring daarvoor een ernstiger schuldenproblematiek bij allochtonen worden aangevoerd. Nader onderzoek naar dergelijke verschillen tussen allochtone en autochtone uitkeringsgerechtigden zou derhalve gerechtvaardigd zijn.

Ook de inkomens van de nu nog kleine, maar in de toekomst sterk toenemende groep van 65-plussers zullen niet of nauwelijks boven het minimumniveau uitkomen. De meesten onder hen wonen namelijk nog te kort in Nederland om aanspraak te kunnen maken op een volledige AOW-uitkering. Door het relatief korte arbeidsverleden dat veel allochtone ouderen (uitgezonderd Molukkers) in Nederland hebben gehad en het feit dat de meesten van hen in de laagst betaalde banen werkzaam waren en velen voortijdig werkloos of arbeidsongeschikt zijn geworden, zal ook de aanvullende pensioenvoorziening naar alle waarschijnlijkheid weinig florissant zijn. Doordat zij al lange tijd vóór de pensioengerechtigde leeftijd met werken zijn gestopt en zijn aangewezen op lage uitkeringen, ontbreekt het bovendien aan financiële reserves die voor een aanvulling op het schamele pensioen zouden kunnen zorgen.

Veel allochtonen van 65 jaar en ouder zullen in de toekomst een beroep moeten doen op de Algemene Bijstandswet om hun pensioeninkomen aan te vullen tot het sociaal minimum. Deze sterke afhankelijkheid van (toekomstige) allochtone ouderen van de bijstand heeft, behalve uiteraard voor de betrokkenen zelf, ook nog andere consequenties. Afhankelijk van de concentratie allochtone ouderen kan dat binnen een beperkt aantal gemeenten een substantieel beslag leggen op de bijstandsuitkeringen. Het is gewenst dat naar de omvang van dit probleem nader onderzoek wordt gedaan. Om de financiële positie van allochtone ouderen te verbeteren is het verder nuttig om voorlichting te geven over de mogelijkheid van aanvullende algemene bijstand voor hen die gekorte AOW-uitkeringen ontvangen. Het vermoeden bestaat immers dat het niet-gebruik van aanvullende bijstand, zeker onder allochtonen relatief groot is.

Oudere vrouwen, zowel autochtone als allochtone, nemen in een aantal opzichten een minder gunstige positie in dan oudere mannen. Bij Surinamers en Antillianen zijn deze verschillen wat kleiner dan bij autochtonen, vermoedelijk door het grotere belang van economische zelfstandigheid bij deze vrouwen. Wat betreft hun arbeidsmarktpositie wijken oudere Molukse vrouwen weinig af van autochtone leeftijdsgenoten. Bij oudere Turken en Marokkanen is het sekseverschil soms erg groot. Zo is de deelname aan beroepsarbeid en - daarmee samenhangend- het verdienen van een eigen inkomen voorbehouden aan minder dan 10% van deze groepen vrouwen, terwijl de arbeidsparticipatie van de mannen rond de 40 tot 55% bedraagt. Ook bij de toekomstige oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen zal de arbeidsmarktparticipatie vrij laag zijn. Verontrustend is verder het zeer lage opleidingsniveau van de oudere Marokkaanse vrouwen: bijna niemand van hen heeft lager onderwijs gevolgd of voltooid.

Een andere belangrijke hulpbron is die van de sociale netwerken waarvan de allochtone ouderen naar verwachting deel zullen uitmaken. Hoewel in deze rapportage niet expliciet is ingegaan op deze netwerken, kan daar met behulp van demografische gegevens wel iets over worden gezegd.

In hoofdstuk 2 bleek dat het aantal alleenstaande mannen onder de allochtone ouderen niet zoveel afwijkt van hun autochtone leeftijdsgenoten. Hetzelfde geldt voor de alleenstaande Surinaamse en Antilliaanse vrouwen. Turkse en Marokkaanse vrouwen daarentegen zijn vrijwel nooit alleenstaand noch alleenstaand ouder. In de toekomst echter zal het aantal alleenstaande ouderen onder hen door verweduwing wel sterk toenemen. Uitgaande van verschillen in levensverwachting in het land van herkomst en verschillen in leeftijd tussen echtgenoten van 50 jaar en ouder zullen allochtone en ook autochtone vrouwen hun echtgenoten naar

verwachting gemiddeld 10 à 12 jaar overleven. Vooral voor de Turkse en Marokkaanse vrouwen kan zo'n lange periode als problematisch worden beschouwd. Ze zijn voor het merendeel analfabeet, ze zijn de Nederlandse taal niet machtig, de meesten zijn niet gewend zich om hun rechten en plichten in Nederland te bekommeren en de meesten wonen nog te kort in Nederland om een volledige AOW-uitkering te krijgen. Deze groep alleenstaande oudere Turkse en Marokkaanse vrouwen zal dus extra aandacht vanuit het beleid behoeven. Vaak wordt gesteld dat oudere allochtonen wel binnen het eigen netwerk opgevangen zullen worden bijvoorbeeld in de drie-generatie-huishouden die onder hen vaker zouden voorkomen dan onder de autochtone bevolking. Inderdaad blijken zulke huishoudens onder Turken en Antillianen meer voor te komen, maar het gaat hierbij wel om een minderheid van hooguit 20%. Oudere Surinamers en Antillianen verschillen in dit opzicht nauwelijks van de gemiddelde bevolking. Er zijn thans nog te weinig allochtone hoogbejaarden die zorgbehoevend of alleenstaand zijn om te kunnen nagaan of deze meer in het algemeen in het gezin van een van hun kinderen (zullen) worden opgenomen. De ouders hebben deze verwachting ten aanzien van hun oude dag vaak wel, maar het is de vraag of de kinderen deze verwachting zullen waarmaken.

In de recent uitgebrachte nota Ouderenbeleid 1995-1998 (TK 1994/1995: 8-9) wordt gesteld dat de hoofddoelstelling van het minderhedenbeleid, volledige integratie met name op de punten van arbeid en onderwijs, niet van toepassing is op allochtone ouderen omdat dit moeilijk te realiseren is. Wel wordt gesteld dat bevordering van arbeidsparticipatie van allochtone ouderen aandacht verdient, maar in het hoofdstuk over arbeidsparticipatie wordt dit punt niet verder uitgewerkt. Ten aanzien van onderwijs gaat van het jongste beleidsvoornemen (en van de toelichting daarop) de suggestie uit dat wordt afgezien van pogingen om de taalvaardigheid van deze ouderen te verbeteren, het analfabetisme onder hen te bestrijden en (daarmee) hun sociaal functioneren in de Nederlandse samenleving te bevorderen (TK 1994/1995: 8-9).

Er kunnen twee kanttekeningen worden geplaatst bij de uitzondering die in de nota Ouderenbeleid voor allochtone ouderen wordt gemaakt waar het volledige integratie op de punten van onderwijs en arbeid betreft. In de eerste plaats is die uitzondering tamelijk algemeen van aard. Allochtone ouderen vormen echter geen homogene groep. Tussen en ook binnen de in het voorafgaande besproken grootste minderheidsgroepen doen zich verschillen voor in wensen en mogelijkheden. Ten tweede lijkt het erop - ofschoon stellig niet zo bedoeld - dat een categorie wordt afgeschreven terwijl in het algemene ouderenbeleid de participatie aan onderwijs en arbeid hoog in het vaandel staat. Uiteraard is het niet realistisch te verwachten dat allochtone ouderen, na jaren geen onderwijs te hebben gevolgd, nu in dezelfde mate en op dezelfde wijze daaraan deelnemen als jongere allochtonen. Er blijkt echter bij sommige allochtone ouderen wel degelijk belangstelling te bestaan voor cursussen Nederlands, met name voor spreekles. Het is dus niet alleen zinvol vanwege het belang van hun zelfredzaamheid maar bovendien is het ook haalbaar om toekomstige ouderen te stimuleren voor deelname aan aangepaste cursussen gericht op (basale) kennis en gebruik van de Nederlandse taal. Vanwege de eerder geschetste verwachte problematiek van oudere allochtone vrouwen zouden zij nog meer dan de mannen gestimuleerd moeten worden tot deelname aan dergelijke taalcursussen.

Tot slot ware het te wensen dat instellingen die statistieken bijhouden over ouderen of die belangrijke regelingen voor ouderen uitvoeren, in hun gegevens een onderscheid aanbrengen naar etnische herkomst. Sommige instellingen hebben hiermee een begin gemaakt door nationaliteit als criterium in te voeren. Ten behoeve van toekomstig onderzoek gericht op het gebruik van voorzieningen en regelingen door allochtone ouderen levert het onderscheid naar geboorteland van de persoon en van diens ouders (nog) meer informatie op. In deze rapportage kon een aantal zaken niet worden nagegaan wegens gebrek aan informatie over de etnische herkomst van de betreffende ouderen.

Noot

¹ Om deze reden heeft het NIZW ook voor Surinaamse en Antilliaanse ouderen voorlichtingsprogramma's gemaakt in het kader van *Ouderen worden in Nederland*. Deze methode, die verder voor Turkse, Marokkaanse, Molukse, Chinese en Spaanse ouderen is ontwikkeld, houdt in dat de betreffende allochtone ouderen in een aantal bijeenkomsten worden geïnformeerd over het voorzieningenaanbod in hun woonplaats. Daarna wordt de deelnemers gevraagd aan te geven wat in dit aanbod zou moeten veranderen om het voor hen geschikt te maken. Zo worden vraag naar en aanbod van voorzieningen voor allochtone ouderen beter op elkaar afgestemd. Voor een beschrijving van deze methodiek en de uitvoering daarvan op lokaal niveau zie: NIZW 1995.

LITERATUUR

- Bakker (1992)
M.H. Bakker (red.). Oud in den vreemde, over allochtone ouderen. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum, 1992.
- Bloemhoff en de Winter (1991)
Bloemhoff, A. en C.R. de Winter. De invloed van sociaal-economische status op arbeidsongeschiktheid; een longitudinale analyse. In: J.P. Mackenbach (red.). Sociaal-economische gezondheidsverschillen onderzocht, deel III. Rijswijk: ministerie van WVC, 1991 (21-33).
- Braat en Veenman (1990)
Braat, H. en J. Veenman. Sociale ongelijkheid en sociale mobiliteit. In: J. Veenman (red.). Ver van huis. Achterstelling en achterstand bij allochtonen. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1990 (87-106).
- Brand et al. (1992)
Brand, E., A. Lamers en L. van de Ven. Nooit meer de oude. Zuideuropese ouderen in Nederland. Utrecht: LIZE, 1992.
- CBS (1991)
Centraal Bureau voor de Statistiek. De gezondheidsenquête Turkse ingezetenen in Nederland 1989/1990. Den Haag: SDU, 1991.
- CBS (1993)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Bevolkingsprognose voor Nederland, 1993-2050. In: Statistisch bulletin 50 (1993) 16 december.
- CBS (1994a)
Centraal Bureau voor de Statistiek. In het buitenland geboren personen naar land van geboorte en leeftijd, 1 januari 1994. In: Maandstatistiek van de bevolking 42 (1994) 9 (40-41).
- CBS (1994b)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Statistiek van de algemene bijstand 1992. Den Haag: SDU, 1994.
- CBS (1994c)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Statistisch jaarboek 1994. Den Haag: SDU, 1994.
- CBS (1994d)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Verdiende lonen van voltijdwerknemers naar geslacht en leeftijd. In: Sociaal-economische maandstatistiek 11 (1994) 11 (37).
- CBS (1995a)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Statistisch jaarboek 1995. Den Haag: SDU, 1995.
- CBS (1995b)
Centraal Bureau voor de Statistiek. Gemiddelde leeftijd bij huwelijksluiting van huwende personen woonachtig in Nederland naar burgerlijke staat en geslacht. In: Maandstatistiek van de bevolking 43 (1995) 9 (21).
- CBS
Centraal Bureau voor de Statistiek. Emigratie van Nederlanders en niet-Nederlanders naar geslacht, land van bestemming en leeftijd, 1994 (niet gepubliceerd).
- CPB (1995)
Centraal Economisch Plan 1995. Den Haag: Centraal Planbureau, 1995.
- Van Eekert en Gelderloos (1990)
Eekert, P. van en E. Gelderloos. Vroeger was de wereld groter. Reacties op langdurige werkloosheid bij Turken, Marokkanen en Surinamers. Utrecht: Jan van Arkel, 1990.
- In 't Groen en Sweep (1994)
Groen, A.J.B.A. in 't, en M.M.C. Sweep. Turkse en Marokkaanse werknemers in de AAW/WAO, Knelpunten in de gevalbehandeling. Zoetermeer: Sociale Verzekeringsraad, 1994 (R94/7).
- Hooghiemstra en Niphuis-Nell (1995)
Hooghiemstra, B.T.J. en M. Niphuis-Nell. Sociale atlas van de vrouw, deel 3: allochtone vrouwen. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1995 (Cahier 118).
- Van Imhoff et al. (1994)
Imhoff, E. van et al. Regionale prognose bevolking van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Antilliaanse afkomst, 1992-2000. Den Haag: NIDI, 1994.
- Jansen en Ruwaard (1993)
Jansen, J. en D. Ruwaard. VTV en de Nota Gezondheidsbeleid 1992. In: Volksgezondheid Toekomst Verkenning. De gezondheidstoestand van de Nederlandse bevolking in de periode 1950-2010. RIVM. Den Haag: SDU, 1993 (103-106).
- Kuijjer (1991)
Kuijjer, A. De toelating van oudere vreemdelingen in Nederland. In: Migrantenrecht (1991) 8 (169-170).
- Kuijjer (1993)
Kuijjer, A. Het gewijzigde toelatingsbeleid voor oudere vreemdelingen. In: Migrantenrecht (1993) 2 (33-39).
- Martens en Roelandt (1993)
Martens, E.P. en Th. Roelandt. Allochtone ouderen in Nederland: kerncijfers over de sociaal-economische positie en de sociale participatie van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse, Antilliaanse en Molukse ouderen. Rijswijk: Voorlopige Raad voor het ouderenbeleid, 1993 (voorstudie 13).
- Martens et al. (1992)
Martens, E.P., Th. Roelandt en J. Veenman. Minderheden in Nederland: sociale positie en voorzieningengebruik van allochtonen en autochtonen 1991: eerste uitkomsten en methodische verantwoording. Rotterdam: Erasmus Universiteit, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek, 1992.
- Martens et al. (1994)
Martens, E.P., J.H.M. Roijen en J. Veenman. Minderheden in Nederland. Statistisch Vademecum 1993/94, Den Haag: SDU, 1994.
- Nicolaas (1994)
Nicolaas, H. Emigratie van Turken en Marokkanen blijft laag, in: CBS, Maandstatistiek van de bevolking 42 (1994) 4 (9-11).
- Van Niekerk (1991)
Niekerk, M. van. De tijd zal spreken: Antilliaanse en Turkse ouderen in Nederland. Amsterdam: Het Spinhuis, 1991.
- NIZW (1995)
De wortels elders, de takken hier. Voorlichting aan oudere migranten over wonen in Nederland - ervaringen met een experiment in Utrecht. Utrecht: NIZW, 1995.
- Van Oers en Teeuwen (1990)

- Oers, J.A.M. van en J.H.M. Teeuwen. Sterfte en sociaal-economische status in Rotterdam. In: J.P. Mackenbach (red.). Sociaal-economische gezondheidsverschillen onderzocht, deel II. Rijswijk: ministerie van WVC, 1990 (15-28).
- Van Praag (1987)
Praag, C.S. van. Remigratie onder de experimentele regeling. Gebruik en financiële consequenties. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau, 1987 (Stukwerk nr. 44).
- Rekers en Hermkens (1989)
Rekers, A.H.G. en P.J.L. Hermkens. Gemiddelde (toekomstige) pensioenen voor de geboortecohorten 1910 tot en met 1940. In: H.A. Becker en P.L.J. Hermkens (red.). Oude naast nieuwe generaties. Utrecht: Rijksuniversiteit, 1989 (vakgroep Planning, organisatie en beleid).
- Roelandt et al. (1992)
Roelandt, Th., J.H.M. Roijen en J. Veenman. Minderheden in Nederland. Statistisch Vademecum 1992. Den Haag: SDU, 1992.
- Van Schooten et al. (1995)
Van Schooten, E., Z. Berdowski, K. de Glopper, J. Hooft, M. Overmaat en N. Tabibian. Waar een wil is en geen weg. Een onderzoek naar de vraag naar en het aanbod van cursussen Nederlands als tweede taal in Amsterdam. Amsterdam: Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S)/SCO-Kohnstamm Instituut, maart 1995.
- Schraven (1987)
Schraven, B.A.J.M. Problemen bij de arbeidsongeschiktheidsschatting van Marokkanen. Een verkenning van de ervaren problematiek. Zoetermeer: Sociale Verzekeringsraad, 1987 (R87/2).
- SCP (1994)
Sociaal en Cultureel Rapport 1994. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1994.
- SER (1991)
Advies remigratie. Den Haag: Sociaal-Economische Raad, 1991 (Advies nr. 91/22).
- SVB
Sociale Verzekeringsbank. Aantal toekenningen van uitkering uit hoofde van de Remigratieregeling, 1994 (niet gepubliceerd).
- Stuldreher (1993)
Stuldreher, S.C. Overzicht van de jurisprudentie van de afdeling rechtspraak over gezinshereniging. In: Migrantenrecht (1993) 5-6 (105-112).
- SZW (1991)
Beleidsnota remigratie. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1991 (concept).
- Tesser (1993)
Tesser, P.T.M. Rapportage minderheden 1993. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993 (Cahier 103).
- Timmermans (1993)
Timmermans, J.M. Rapportage ouderen 1993. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1993 (Cahier 106).
- TK (1994/1995)
Ouderenbeleid 1995-1998. Integraal Actieprogramma. Tweede Kamer, vergaderjaar 1994/1995, 24319, nrs.1-2.
- UN (1992)
Demographic Yearbook 1991. New York: United Nations, 1992.
- UNESCO (1991)
World education report 1991. Parijs: UNESCO, 1991.
- Veenman en Martens (1991)
Veenman, J. en E.P. Martens. Een lange weg, Molukkers op de arbeidsmarkt 1990. Rijswijk: Arbeidsvoorziening, 1991 (OAV-rapport 91-11).
- Verlaan (1992)
Verlaan, A.C. Marokkaanse ouderen in Nederland. In: M.H. Bakker (red.). Oud in den vreemde, over allochtone ouderen. Houten/Antwerpen: Bohn Stafleu Van Loghum, 1992 (148-166).
- Verweij et al. (1990)
Verweij, A.O., Ph.J. Muus en P.M. van Eekert m.m.v. M.E. Kinkel. Uitstroom van minderheden uit arbeidsorganisaties. Rijswijk: Arbeidsvoorziening, 1990 (OAV-rapport 90-17).
- VROB (1993)
Kleur bekennen: advies over allochtone ouderen in de Nederlandse samenleving. Rijswijk: Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid, 1993.
- Vrooman en Asselberghs (1994)
Vrooman, J.C. en K.T.M. Asselberghs m.m.v. J.M. Wildeboer Schut. De gemiste bescherming. Niet-gebruik van sociale zekerheid door bestaansonzekerere huishoudens. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA, 1994.
- WEP (1995)
WEP International. Newsbulletin, Herfst 1995.
- WVC (1994)
Kleurrijk grijs: reactie op het advies 'Kleur bekennen' over allochtone ouderen van de Voorlopige Raad voor het Ouderenbeleid. Rijswijk: ministerie van WVC, 1994.
- Van Zundert (1994)
Van Zundert, A. Prognose etnische minderheden Rotterdam 2008. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek, 1994.